

Primitive Thought, Religiosity and Higher Education

Mohammadreza Taleban¹

Received: Nov. 18, 2019; Accepted: Feb. 13, 2020

Extended Abstract

For more than two centuries, the social sciences have been subjected to the “irrational actor axiom” in the scientific study of religion. Religiosity and religious behavior were explained on the basis of primitive thought, neurotic impulses, and social conditioning; and the decline of religion and religiosity was also seen as the inevitable consequence of scientific enlightenment and technological advancement. From the late 20th century, and especially early 21st century, an increasing set of empirical data from social science research has shown that this traditional approach to the scientific study of religion is defective. Many of these data have seriously challenged the old but still popular social sciences scholarship on “incompatibility of science with religion”, “the gradual decline of religion” and “pathological roots of religious commitment.” The research evidence presented in this paper also showed that most of the extensive literature on the relationship between university education and the reduction of students’ religiosity, which was dominated by the secularization paradigm and the incompatibility of science with religion, does not have the necessary empirical support. Also, analyzing the data on the religiosity of Muslims in Iran showed that the difference in religiosity of the population was more affected by their religious background of their family rather than by studying at the university.

Keywords: primitive thought, religiosity, higher education, conflict of science and religion, Secularization

1. Associate Professor of Sociology, Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, Iran

✉ taleban@ri-khomeini.ac.ir

INTRODUCTION

For more than two centuries, social scientists, along with their counterparts from Western philosophers and intellectuals, have insisted that scientific advances in society and the rise of literacy, especially in higher education, will lead to the downfall of religion and the decline of religiosity. In fact, because they assumed religion as a display and product of the primitive stages of human thought, they came to the conclusion that science and religion were directly opposed to each other in a zero-sum game that won one (which is always science) necessarily leads to another loss (which is religion). Likewise, traditional theories of religion and religious commitment all agreed with the assumption that religion was not rational, arguing that as science and technology progressed, religion would inevitably decline; Or, the more literate people become and the more educated they gain, or more familiarity with science, they become more skeptical about their religious claims and teachings and finally abandon them. However, numerous studies conducted in the 21st century have challenged the assumption that higher education necessarily reduces religiosity. Perhaps the most important cognitive achievement of this set of researches was that higher education is not uniformly related to all dimensions and indicators of religiosity; so it was negatively related to some religious beliefs, unrelated to some religious beliefs, and positively related to religious participation (Mayrl & Oeur, 2009; Hill, 2011; Schwadel, 2011 & 2016).

PURPOSE

Since the vast majority of studies on the relationship between higher education and religiosity has been conducted within the Christian religious tradition in Western countries, it was necessary to evaluate how this relationship is practiced among Iranian Muslims as well.

METHODOLOGY

To examine the relationship between higher education and religiosity, the data of the "National Survey of Islamic Religiosity of Iranians" (Taleban 1393) was used, which included 4937 people of Muslim Iranians 18 years and older in urban and rural households living in 30 provinces of the country as research sample.

RESULT

The findings of the study indicated that the religiosity of "university graduates" in terms of the main indices of religious belief and behaviors was slightly lower than the public population. However, this difference in belief in God and belief in the afterlife is not statistically significant, which means that it is not possible to make a real difference between university graduates and the general public in terms of belief in these two pillars of Islam. Also, the proportion of over 90% of believers in God

and the afterlife among university graduates indicates their very high religious commitment in this regard. Importantly, the ratios of these two religiosity indices indicate that the degree of difference that separates university graduates from the public population of Iranian Muslims is, in most cases, no greater than the respondents' differences in other contextual variables; i.e., it is no greater than the differences that separate men from women, young people from adults, singles from married people, and urbanites from rural areas.

In terms of "adherence to prayer" indicator (the best single measure of religious ritual commitment in Iran), a gap of about one and a half percent has separated the proportion of university graduates who regularly pray from their respective proportions of the general public (61.4 percent vs. 63 Percentage). But this gap is more than five times less than the gap between men and women (58.9% vs. 67.2%), nine times less than the gap between young people and adults, and urbanites from rural areas (55.2% vs. 69.6%), and is 9.5 times less than the gap between single and married (52.2% vs. 67.6%).

DISCUSSION

Although the degree of religiosity of university graduates is slightly lower than the public population, the extent of these differences is not greater than the differences between their gender, age, marital status, and geographical area of residence.

Also, the results of regression analysis showed that the observed difference in religiosity should be considered more influenced by the religious background of the family respondents rather than education in the university. Indeed, the data of this study provide empirical support for the argument that what is often presented as the effects of academia on reducing students' religious commitment compared to their peers who did not have a academic education; It is more because of differences in family backgrounds and early socialization before entering university than as a product of their experiences after entering universities.

CONCLUSION

The evidence presented in the present article shows that most of the massive literature related to the relationship between academic education and the decrease in religiosity of students, which was produced under the domination of the secularization paradigm and the hypothesis of incompatibility of science with religion, do not have the necessary empirical support. In addition, the analysis of data on the religiosity of Iranian Muslims showed that the difference in the religiosity of the population of the research sample was more influenced by their family religious background than their university education. In other words, we conclude that what is often referred to as the effects of the university on reducing students' religious commitment compared to their peers who did not have a

Iranian Cultural Research

Abstract

university education is more because of differences in family backgrounds and their initial socialization before entering university than as a product of their experiences after entering universities.

Iranian Cultural Research

Vol. 13
No. 1
Spring 2020

BIBLIOGRAPHY

- Adorno, T., Frankle-Brunswik, E., Levinson, D., & Sanford, N. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper and Sons.
- Albrecht, S. L., & Heaton, T. B. (1984). Secularization, higher education, and religiosity. *Review of Religious Research*, 26(1), 43. doi:10.2307/3511041
- Allport, G. (1960). *The individual and his religion*. New York: Macmillan.
- Allport, G. W. (1963). Behavioral science, religion, and mental health. *Journal of Religion and Health*, 2(3), 187–197. doi:10.1007/bf01533333
- Anthony, D. (1990). Religious movements and brainwashing litigation: Evaluating key testimony. In *In Gods We Trust* (pp. 295-343; 2nd ed.), edited by Thomas Robbins and Dick Anthony. New Brunswick, N.J. Transaction Publishers.
- Balswick, J., Ward, D. M., & Carlson, D. E. (1975). Theological and socio-political belief change among religiously conservative students. *Review of Religious Research*, 17(1), 61. doi:10.2307/3509912
- Barker, E. (1984). *The making of a Moonie: Bruin washing or choice*. Oxford: Basil Blackwell.
- Barro, R., & McCleary, R. (2002). Religion and political economy in an international panel. doi:10.3386/w8931
- Barron, F. (1953). An ego-strength scale which predicts response to psychotherapy. *Journal of Consulting Psychology*, 17(5), 327–333. doi:10.1037/h0061962
- Becker, L. B. (1977). Predictors of change in religious beliefs and behaviors during college. *Sociological Analysis*, 38(1), 65. doi:10.2307/3709838
- Beckford, J. (2003). *Social theory and religion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beckwith, B. (1985). *The decline of U.S. religious faith, 1912–1984*. Palo Alto, CA: B.P. Beckwith.
- Bergin, A. E. (1983). Religiosity and mental health: A critical reevaluation and meta-analysis. *Professional Psychology: Research and Practice*, 14(2), 170–184. doi:10.1037/0735-7028.14.2.170
- Bertrand, R. (2015) The limits of secularization through education. *Journal of Religion & Society*, 17, 1-43.
- Bowie, F. (2006). *Anthropology of religion*. In: The Blackwell companion to the study of religion (pp. 3-24), edited by Robert Segal, Blackwell Publishing Ltd.
- Brown, S., & Taylor, K. (2007). Religion and education: Evidence from the National Child Development Study. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 63(3), 439–460. doi:10.1016/j.jebo.2005.08.003
- Bruce, S. (1993). Religion and rational choice: A critique of economic explanations of

Iranian Cultural Research

Abstract

- religious behavior. *Sociology of Religion*, 54(2), 193-205. doi:10.2307/3712139
- Bruce, S. (2011) *Secularization: In defense of an unfashionable theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Campbell, R. (2005). Students' views on the relationship between religion and science: analyses of results from a comparative study. *Canadian Review of Sociology & Anthropology*, 42, 249-65. doi: 10.1111/j.1755-618x.2005.tb00839.x
- Caplovitz, D., & Sherrow, F. (1977). *The religious drop-outs: Apostasy among college graduates*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Carpenter, J. A. (1998). Review essay: religion in American academic life. *Religion and American Culture*, 8, 265-81.
- Casanova, J. (1994). *Public religions in the modern world*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Chaves, M., & Gorski, Ph. (2001). Religious Pluralism and religious participation, *Annual Review of Sociology*, 27, 261-281. doi: 10.1146/annurev.soc.27.1.261
- Cherry, C., DeBerg, B., & Porterfield, A. (2001). *Religion on campus*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Clydesdale, T. (2007). *The first year out: Understanding American teens after high school*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Cornwall, M. (1989). The determinants of religious behavior: A theoretical model and empirical test. *Social Forces*, 68(2), 572-592. doi:10.1093/sf/68.2.572
- Demerath, N. J. (1995). Rational paradigms, A-rational religion, and the debate over secularization. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34(1), 105. doi:10.2307/1386527
- Dobbelaere, K. (2004). *Secularization: An analysis at three levels*. Brussels: P.I.E.-Peter Lang.
- Douglas, P., & Brunner, E. (1935). *The Protestant Church as a social institution*. New York: Russell and Russell.
- Ellis, A. (1980). Psychotherapy and atheistic values. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 48, 635-39. doi: 10.1037/0022-006x.48.5.635
- Ellison, Ch. (1993). Religion, the life stress Paradigm, and the study of depression. In: *Religion in Aging and Mental Health* (Jeffrey S. Levin, Ed.; pp78-121). Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Evans, J. (2009). *Religious opposition to science*. Paper presented at the annual meeting of the *Society for the Scientific Study of Religion*, October 23-25, Denver, CO.
- Evans-Pritchard, E. (1965). *Theories of primitive religion*. Oxford: Clarendon Press.
- Feldman, K. (1969). Change and stability of religious orientations during college. *Review of Religious Research*, 11, 40-60.

- Feldman, K., & Newcomb, Th. (1970). *The impact of college on students*. San Francisco, Calif.: Jossey-Bass.
- Fichter, J.H., 1969. Sociological measurement of religiosity. *Review of Religious Research*, 10(3), 169. doi: 10.2307/3510744
- Finke, R., & Stark, R. (1992). *The churching of America:1776-1990*. Rutgers University Press.
- Freud, S. (1927). *The Future of an Illusion*. Garden City, N.Y.: Doubleday.
- Funk, R. B., & Willits, F. K. (1987). college attendance and attitude change: A panel study, 1970-81. *Sociology of Education*, 60(4), 224. doi:10.2307/2112558
- Greeley, A. (1989). *Religious change in America*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Gruber, J. (2005). Religious market structure, religious participation, and outcomes: Is religion good for you?. *NBER Working Paper*. No. 11377 doi:10.3386/w11377
- Hadaway, C. & Roof, W. (1988). Apostasy in American churches: Evidence from National Survey Data, Pp. 29-46 in: *Falling from the Faith: Causes and Consequences of Religious Apostasy*, Edited by D. Bromley. Newbury Park: Sage.
- Hadden, J. K. (1987). Toward desacralizing secularization theory. *Social Forces*, 65(3), 587. doi:10.2307/2578520
- Hechter, M. (1997). Religion and rational choice theory. In: *Rational Choice Theory and Religion: Summary and Assessment* (pp. 147–59), edited by Lawrence A. Young. New York: Routledge.
- Hill, J. P. (2009). Higher education as moral community: Institutional influences on religious participation during college. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(3), 515–534. doi:10.1111/j.1468-5906.2009.01463.x
- Hunter, J. D. (1983). *American evangelicalism: Conservative religion and the quandary of modernity*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Iannaccone, L. (1997). Rational choice: Framework for the scientific study of religion'. In: *Rational Choice Theory and Religion: Summary and Assessment* (pp. 25–44), edited by Lawrence A. Young. New York: Routledge.
- ISPA (2015). *Students lifestyle*. Tehran, Iran: Iranian Student Book Agency.
- Johnson, D. C. (1997). Formal education vs. religious belief: Soliciting new evidence with multinomial logit modeling. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36, 231–246. doi: 10.2307/1387555
- Kingsley, D. (1949). *Human Society*. New York: Macmillan.
- Kirkpatrick, L. A., & Hood, R. W. (1990). Intrinsic-extrinsic religious orientation: The boon or bane of contemporary psychology of religion? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29(4), 442. doi:10.2307/1387311
- Iannaccone, L. (1998). An Introduction to the Economics of Religion. *Journal of Economic*

Iranian Cultural Research

Abstract

- Literature*, 36 (3) 1465-1495.
- Iannaccone, L., Stark, R., & Finke, R. (1998). Rationality and the religious mind. *Economic Inquiry*, 36, 373-89. doi: 10.1111/j.1465-7295.1998.tb01721.x
- Lechner, F. (2007). Rational choice and religious economies. In: *The Sage Handbook of Sociology of Religion* (81-97), Edited by James Beckford and N. J. Demerath, SAGE Publications Ltd.
- Lee, J. (2002). Religion and college attendance: Change among students. *The Review of Higher Education*, 25, 369-84. doi: 10.1353/rhe.2002.0020
- Main, R. (2006). Psychology of religion. In *The Blackwell companion to the study of religion* (pp. 147-170), edited by Robert Segal, Blackwell Publishing Ltd.
- Mayrl, D., & Oeur, F. (2009). Religion and higher education: Current knowledge and directions for future research. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(2), 260-275. doi:10.1111/j.1468-5906.2009.01446.x
- Mayrl, D., & Uecker, J. E. (2011). Higher education and religious liberalization among young adults. *Social Forces*, 90(1), 181-208. doi:10.1093/sf/90.1.181
- McCleary, R.M., & Barro, R. (2006). Religion and political economy in an international panel. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 45(2), 149-175. doi: 10.1111/j.1468-5906.2006.00299.x
- McPherson, M., Smith-Lovin, L., & Cook, J. M. (2001). Birds of a feather: homophily in social networks. *Annual Review of Sociology*, 27(1), 415-444. doi:10.1146/annurev.soc.27.1.415
- Moiseyenko, O. (2005). Education and social cohesion. *Peabody Journal of Education*, 80, 89-104. doi: 10.1207/s15327930pje8004_7
- Norris, P., & Inglehart, R. (2011). *Sacred and secular: Religion and politics worldwide*. Cambridge University Press, New York.
- Ostow, M. (1990). The fundamentalist phenomenon: A psychological perspective. In *The Fundamentalist Phenomenon: A View from Within. A Response from Without* (99-125), edited by Norman J. Cohen, Grand Rapids, Mich., Eerdmans.
- Pals, D. L. (2010). *Seven theories of religion* (M.A. Bakhtiari, Trans.). Terhan, Iran: Imam Khomeini Education and Research Institute.
- Putnam, R., & Campbell, D. (2010). *American grace: How religion divides and unites us*. New York: Simon & Schuster.
- Richardson, J. T. (1991). Cult/Brainwashing cases and freedom of religion. *Journal of Church and State*, 33(1), 55-74. doi:10.1093/jcs/33.1.55
- Robbins, Th. (1988). *Cults. Converts & Charisma*. Beverly Hills, Calif.: Sage.
- Roof, W. C., & Hoge, R. (1980). Church involvement in America: Social factors affecting membership and participation. *Review of Religious Research*, 21(4), 405.

doi:10.2307/3510681

- Schmalzbauer, J. (2013). Campus religious life in America: Revitalization and renewal. *Society*, 50(2), 115–131. doi:10.1007/s12115-013-9640-6
- Schwadel, P. (2011). The effects of education on Americans' religious practices, beliefs, and affiliations. *Review of Religious Research*, 53(2), 161–182. doi:10.1007/s13644-011-0007-4
- Schwadel, P. (2014). Birth cohort changes in the association between college education and religious non-affiliation. *Social Forces*, 93(2), 719–746. doi:10.1093/sf/sou080
- Schwadel, P. (2016). Does higher education cause religious decline?: A longitudinal analysis of the within- and between-Person effects of higher education on religiosity. *The Sociological Quarterly*, 57(4), 759–786. doi:10.1111/tsq.12153
- Spiro, M. (1964). Religion and the irrational. In: *Symposium on new approaches to the study of religion* (pp. 102-115) edited by June Helm. Seattle, Wash.: University of Washington Press.
- Stark, R. (1963). On the incompatibility of religion and science: A survey of American graduate students. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 3(1), 3. doi:10.2307/1385002
- Stark, R. (1971). Psychopathology and religious commitment. *Review of Religious Research*, 12(3), 165. doi:10.2307/3510420
- Stark, R. (1999). Secularization R.I.P. *Sociology of Religion*, 60(3), 249. doi:10.2307/3711936
- Stark, R. (2006). Economics of religion. In *The Blackwell companion to the study of religion* (pp. 47-68), edited by Robert Segal, Blackwell Publishing Ltd.
- Stark, R., & Bainbridge, W. (1985). *The future of religion: Secularization, revival, and cult formation*. Berkeley, Calif.: University of California Press.
- Stark, R., & Bainbridge, W. (1996). *A theory of religion*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Stark, R., & Finke, F. (2000). *Acts of faith: Explaining the human side of religion*. Berkeley: University of California Press.
- Stark, R., & Finke, F. (2002). Sacred markets, sacred canopies. In: *Sacred Markets, Sacred Canopies* (pp. 31-62). Ted Jelen, Rowman & Littlefield: Oxford.
- Stark, R., Iannaccone, L. & Finke, R. (1996). Religion, science, and rationality. *American Economic Review Papers and Proceedings*, 86(2), 433-437.
- Stolz, J. (2009). Explaining religiosity: towards a unified theoretical model1. *The British Journal of Sociology*, 60(2), 345–376. doi:10.1111/j.1468-4446.2009.01234.x
- Taleban, M.R. (2013). *National survey of Islamic religiosity of Iranians*. Terhan, Iran: Iranian Students Polling Agency.
- Uecker, J. E., Regnerus, M. D., & Vaaler, M. L. (2007). Losing my religion: The social sources of religious decline in early adulthood. *Social Forces*, 85(4), 1667–1692. doi:10.1353/sof.2007.0083

Iranian Cultural Research

Abstract

- Wallace, A. (1966). *Religion: An anthropological view*. New York: Random House.
- Warner, R. S. (1993). Work in progress toward a new paradigm for the sociological study of religion in the United States. *American Journal of Sociology*, 98(5), 1044–1093. doi:10.1086/230139
- Watters, W. (1993). *Deadly doctrine: Health, illness, and Christian God-Talk*. Buffalo, N.Y.: Prometheus Books.
- Wilson, B. (1982). *Religion in sociological perspective*. New York: Oxford University Press.
- Wilson, J. F. (2000). Introduction. In: *The Sacred and the Secular University* (pp. 3-7). Edited by J. H. Roberts, and J. Turner. Princeton: Princeton University Press.
- Wuthnow, R. (1985). Science and the sacred. In: *The Sacred in a Secular Age* (pp. 187–203), edited by Phillip E. Hammond. Berkeley, CA: University of California Press.
- Young, L. Ed. (1997). *Rational choice theory and religion: Summary and assessment*. New York, N.Y.: Routledge.

تفکر ابتدایی، دینداری و تحصیلات عالی

محمدرضا طالبان^۱

دریافت: ۱۳۹۸/۰۸/۲۷؛ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۱/۲۴

چکیده

علوم اجتماعی در طول بیش از دو قرن در مطالعه علمی دین تحت سیطره «مفروضه کنشگر نامعقول» قرار گرفته بود. دینداری و رفتارهای مذهبی بر اساس تفکر ابتدایی، انگیزش‌های روان‌نژندی و شرطی‌سازی اجتماعی تبیین می‌شد و افول دین و دینداری نیز به‌عنوان پیامد اجتناب‌ناپذیر روشنگری‌های علم و پیشرفت‌های تکنولوژیک دیده می‌شد. از اواخر قرن بیستم و به‌ویژه اوایل قرن بیست و یکم مجموعه‌ای فزاینده از داده‌های تجربی حاصل از تحقیقات علوم اجتماعی نشان داده‌اند که این رویکرد سنتی به مطالعه علمی دین معیوب می‌باشد. بسیاری از این داده‌ها، به‌طور جدی، با مدعاهای قدیمی ولی محبوب دانش‌پژوهان علوم اجتماعی مبنی بر «ناسازگاری علم با دین»، «افول و زوال تدریجی دین» و «ریشه‌های آسیب‌شناختی التزام مذهبی» در چالش بوده‌اند. شواهد پژوهشی ارائه‌شده در مقاله حاضر نیز نشان داد که اکثر ادبیات حجیم مربوط به ارتباط تحصیلات دانشگاهی با کاهش دینداری دانشجویان، که تحت سیطره پارادایم سکولاریزاسیون و فرضیه ناسازگاری علم با دین تولید شده بود، از حمایت تجربی لازم برخوردار نیست. همچنین، تحلیل داده‌های مربوط به دینداری مسلمانان ایرانی نشان داد که تفاوت دینداری جمعیت نمونه تحقیق بیشتر تحت تأثیر زمینه مذهبی خانوادگی آنان بوده است نه تحصیل در دانشگاه؛ به عبارت دیگر، آن چیزی که غالباً به‌عنوان تأثیرات دانشگاه بر کاهش التزام مذهبی دانشجویان در مقایسه با هم‌تایان‌شان، که فاقد تحصیلات دانشگاهی بوده‌اند، مطرح می‌شود اغلب به‌خاطر تفاوت در زمینه‌های خانوادگی و جامعه‌پذیری اولیه آنان قبل از ورود به دانشگاه بوده؛ نه اینکه محصول تجربیات آنان بعد از ورود به دانشگاه‌ها باشد.

کلیدواژه‌ها: تفکر ابتدایی، دینداری، تحصیلات عالی، رشته تحصیلی دانشگاهی، تعارض علم و دین، سکولاریزاسیون

۱. دانشیار جامعه‌شناسی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران

taleban@ri-khomeini.ac.ir ✉

۱. مقدمه

بعد از عصر روشنگری در اروپا و برای نزدیک به سه قرن، چهره‌های برجسته در فلسفه، انسان‌شناسی، روان‌شناسی، و جامعه‌شناسی رویکردشان به دین به‌عنوان میراثی در حال زوال و بازمانده از گذشته ابتدایی تاریخ بشریت بود که به تدریج در عصر مدرن از جهان رخت خواهد بست. به همین جهت، ایده «مرگ دین» در بیشتر سال‌های قرن بیستم عقیده عمومی در علوم اجتماعی در نظر گرفته شد و همین ایده با عنوان نظریه سکولاریزاسیون الگوی مطالعات جامعه‌شناختی دین قرار گرفت (نوریس و اینگلهارت^۱، ۲۰۱۱، ۳). همچنین، در دوره ابتدایی علوم اجتماعی ادعای بسیاری از دانش‌پژوهان این بود که گرچه بیشتر اقسام کنش‌های انسانی معیار عقلانیت را به همراه دارند، ولی کنش‌های مذهبی این‌گونه نیستند؛ چون ریشه در جهل، ترس و روان‌رنجوری دارند. برای مثال، توماس هابز یکی از بنیانگذاران مشهور علوم اجتماعی، کلیت دین و دینداری را به‌عنوان «ساده‌لوحی»، «جهل» و «تزویر» و همچنین، خدایان را به‌عنوان مخلوقات تخیلی کنار می‌گذارد. یک قرن بعد، دیوید هیوم عقاید هابز را بازگو کرد و همه معجزات دینی را، از آنجا که مختص به اقوام و ملل جاهل و بی‌تمدن می‌دانست، غیرقابل اعتناء اعلام نمود. در ادامه و در خلال قرن نوزدهم آگوست کنت اصطلاح «جامعه‌شناسی» را وضع کرد تا رشته جدیدی را معرفی کند که به‌عنوان راهنمایی برای رفتارهای اخلاقی بشر جایگزین توهمات دینی شود. سپس، لودویک فوئرباخ به این نتیجه رسید که به‌جای آن که انسان‌ها مخلوق خدا باشند، این خدایان هستند که مخلوق آدمیان هستند و انسان‌ها خدایان را به‌صورت خودشان آفریده‌اند. این تر توسط امیل دورکیم به‌کار گرفته شد؛ هنگامی که مدعی شد این خود جامعه است که مورد پرستش دینی قرار می‌گیرد و خدا نمی‌تواند هیچ چیز دیگری غیر از خود جامعه باشد (استارک^۲، ۲۰۰۶، ۵۳).

از سوی دیگر، دانش‌پژوهان علوم اجتماعی از ابتدا، پابندی و التزام دینی را به‌عنوان چیزی جدا و کاملاً مغایر با محاسبه عقلانی دانسته بودند. رویکرد انتخاب بخردانه مبنی بر محاسبه هزینه‌مزایا در خصوص رفتارهای مذهبی کمترین توجه را در میان جامعه‌شناسان به‌خود جلب نمود، چون فرایند جامعه‌پذیری مذهبی اکثر محاسبات دینی را به انتخاب چیزی

فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران

۲

دوره ۱۳، شماره ۱
بهار ۱۳۹۹
پیاپی ۴۹

1. Norris & Inglehart
2. Stark

تحويل می‌داد که فرد برای آن انتخاب تربیت شده بود. حتی فروید و بسیاری از دانش‌پژوهان روان‌شناسی تلاش نمودند تا اثبات کنند که دینداری قوی مؤمنان ناشی از روان‌رنجوری و آسیب روانی آنان است (یاناکن، استارک و فینک^۱، ۱۹۹۸، ۳۷۳؛ پالس^۲، ۱۳۸۹، ۱۱۰).

گرچه تحقیقات تجربی معاصر، بر این خطابه‌های ضددینی، که مشخصه آثار اولیه برخی فیلسوفان و دانش‌پژوهان برجسته علوم اجتماعی بود، خط بطلان کشید، اما هنوز هم گرایش به حفظ مفروضه غیرعقلانی بودن دین وجود دارد. تئوری‌های سنتی از دینداری و التزام مذهبی، همگی با مفروضه عقلانی نبودن دین موافقت داشته و مدعی بودند که هر قدر علم و تکنولوژی پیشرفت نماید، دین به‌طور اجتناب‌ناپذیری زوال خواهد گرفت؛ یا اینکه هر قدر سواد افراد بیشتر شود و واجد تحصیلات بالاتری شوند یا انس بیشتری با علم پیدا کنند، دینداری‌شان کاهش می‌یابد و نسبت به مدعیات و آموزه‌های مذهبی‌شان دچار شک و تردید بیشتری می‌شوند و در نهایت، آن را کنار می‌گذارند؛ یا عضویت افراد در گروه‌های مذهبی جدید معمولاً محصول تلقین فکری و شست‌وشوی مغزی است که منجر به پذیرش یک چنین ارزش‌های گمراه‌کننده‌ای می‌شود؛ و یا اینکه دینداری در کل به‌خاطر تلازم با روان‌پریشی، اختلالات عصبی یا روانی، یا نیازهای ارضاء‌نشده افراد بایستی موضوع روان‌شناسی نابهنجار قرار گیرد.

بسیاری از افراد فرهیخته نیز ممکن است تصورشان آن باشد که این گزاره‌ها صحیح هستند؛ حتی اگر تحقیقات علمی متعددی نشان داده باشند که همه آنها غلط‌اند (برای نمونه: استارک و بین‌بریج^۳، ۱۹۸۵؛ هادن^۴، ۱۹۸۷؛ گریلی^۵، ۱۹۸۹؛ یاناکن، ۱۹۹۸؛ یاناکن، استارک و فینک، ۱۹۹۸؛ استارک، ۱۹۹۹؛ استارک و فینک^۶، ۲۰۰۰؛ گروبر^۷، ۲۰۰۵؛ مک‌کلیری و بارو^۸، ۲۰۰۶؛ براون و تایلور^۹، ۲۰۰۷؛ شوادل^{۱۰}، ۲۰۱۱؛ برتراند^{۱۱}، ۲۰۱۵؛ شوادل، ۲۰۱۶).

1. Iannaccone, Stark, & Finke
2. Pals
3. Stark & Bainbridge
4. Hadden
5. Greeley
6. Stark & Finke
7. Gruber
8. McCleary & Barro
9. Brown & Taylor
10. Schwadel
11. Bertrand

واقعیت آن است که این دیدگاه سنتی از دین و دینداری به عنوان امری غیر عقلانی ریشه در سنت روشنگری قرن هجده میلادی داشت که عاری از حمایت‌های تجربی بود و به انواع پیش‌داوری‌ها و احساسات ضد مذهبی آمیخته و آغشته بود. واقعیت تاریخی حاکی از آن بود که بسیاری از روشنفکران اروپایی در عصر روشنگری از زوال و پایان دین اطمینان کامل داشتند و مسئله‌شان فقط تخمین زمان تحقق آن بود. در آن عصر، هر نسلی از روشنفکران اظهار اطمینان می‌کرد که در چند دهه دیگر، یا شاید کمی طولانی‌تر، انسان‌ها اعتقاد به خدا و ماوراء الطبیعه را کنار خواهند گذاشت. در پاسخ به همین تقاضا بود که توماس وولستون^۱ - الهی‌دان انگلیسی که در نهایت ملحد شناخته شد - در سال ۱۷۱۰ میلادی برای اولین بار پیش‌بینی نمود که دین مسیحی تا سال ۱۹۰۰ میلادی از بین خواهد رفت. نیم قرن بعد و در سال ۱۷۶۶ میلادی، فردریک کبیر^۲ (پادشاه پروس که به شدت از تبلیغات روشنفکران عصر روشنگری علیه دین حمایت می‌کرد) در نامه‌ای به دوست خویش «ولتر»^۳ (نویسنده، مورخ و فیلسوف عصر روشنگری در فرانسه که به انتقاد از دین مسیحی مشهور بود) نوشت: «وولستون انگلیسی تبار نتوانست آنچه را که در حال رخ‌دادن است به درستی پیش‌بینی کند... اضمحلال دین، سریع‌تر خواهد بود». ولتر نیز در پاسخ به این نامه پیش‌بینی کرد که عمر دین در ۵۰ سال آتی به پایان خواهد رسید (استارک، ۱۹۹۹، ۲۴۹). خلاصه آن که، اگر گفته شود که علوم اجتماعی رشد یافته در قرن نوزدهم میلادی تا حد زیادی فرزند فرهنگ عصر روشنگری بود، سخن دلالت‌آمیزی بیان شده است. در هر حال، این دیدگاه‌های منفی نسبت به دین در میان نظریه‌پردازان کلاسیک علوم اجتماعی موجب شد تا با وجود گذشت بیش از دو قرن، هنوز هم مردم متدین و فرهیختگان مذهبی نسبت به این علوم نگرشی منفی همراه با سوءظن داشته باشند.

برای درک بیشتر، شاید این دیدگاه را بهتر بتوان ذیل سنتی تحلیلی و تئوریک در مطالعه علمی دین و دینداری بنام تفکر ابتدایی ردیابی نمود (یاناکن، استارک و فینک، ۱۹۹۸؛ استارک و فینک ۲۰۰۰).

1. Thomas Woolston
2. Frederick
3. Voltaire

۲. سنت تفکر ابتدایی

دیوید هیوم و سایر فیلسوفان و روشنفکران قرن هجدهم جزو اولین کسانی بودند که دین را به فرایندهای تفکر ابتدایی بشر اسناد دادند و بدین وسیله اعلام نمودند که دین به طور اجتناب ناپذیری در جهان مدرن افول نموده و در نهایت از بین خواهد رفت. در آن زمان، این مدعا در کتاب فلسفه اثباتی آگوست کنت کاملاً بسط یافت که بازنمای یک اتفاق نظر واقعی در میان روشنفکران اروپایی بود. کنت با ردیابی مراحل تحول فرهنگی بشر، ابتدایی ترین مرحله تفکر بشری را به عنوان مرحله «الهیستی/اربابی»^۱ یا مرحله دینی توصیف نمود. بنا به نظر کنت، در دورانی که بشر در مرحله الهیستی/اربابی بسر می برد، فرهنگ بشری اسیر توهّمات مربوط به رحمت و غضب خدایان قرار گرفته بود. بنابراین، هر چقدر افراد و جوامع به درک و شناخت عقلانی تری از جهان دست یابند، دین جایگزین های دیگری خواهد یافت؛ ابتدا توسط فلسفه و در نهایت توسط علم تجربی جدید و به ویژه علم جامعه شناسی.

اکثر جامعه شناسان و انسان شناسان اولیه در دیدگاه تحقیرآمیز کنت از مردمان ابتدایی و فرهنگ آنان شریک بودند. از این رو، هربرت اسپنسر در کتاب اصول جامعه شناسی مطرح نمود که تفکر ابتدایی به سادگی اعتبار را همان قدر به یک افسانه غیر ممکن می دهد که به یک واقعیت آشنا یا نزدیک به خودشان. هم اسپنسر و هم انسان شناس معاصر وی، ادوارد تایلور، در ردیابی ریشه های دین به کمبودهای تفکر منطقی بشر برگشتند، به ویژه در ناتوانی بشر در تفکیک خواب/رویاها با واقعیات. مردمان ابتدایی که در خواب می دیدند که با مردگان در ارتباط هستند، اشتباهاً و به خطا استنتاج نمودند که ارواح نامیرا هستند. نیم قرن بعد در سال ۱۹۲۲ میلادی، لوسین لوی-برول^۲ مدعی شد که کلاً دو نوع تفکر متمایز وجود دارد: (۱) ابتدایی و (۲) مدرن؛ و تفاوت این دو صرفاً در درجه پیچیدگی یا کمی نیست؛ بلکه تفاوت شان، کیفی است. در حالی که تفکر مدرن بشدت معطوف به تفکر منطقی و وابستگی به علم و تجربه می باشد؛ تفکر ابتدایی، رازآمیز و غیر منطقی و معطوف به ماوراء الطبیعه است (استارک و فینک، ۲۰۰۰؛ باوی^۳، ۲۰۰۶).

1. theological
2. Lucien Levy-Bruhl
3. Bowie

اگر گفته شود که تمامی دانش پژوهانی که دین را به فرایندهای فکری جاهلانه و غیرعقلانی مردمان بدوی پیوند می‌دادند در یک دستور کار پنهان با یکدیگر اشتراک داشتند، سخنی به گزاف نرفته است. آنان اعضای یک نظم جدید بودند که در جنگ با نظامی قدیم بود که کلیسای کاتولیک اروپا بر آن سیطره داشت (هادن، ۱۹۸۷، ۵۹۰). چنان‌که پیش‌تر گفته شد، نسل بنیانگذار جامعه‌شناسی و انسان‌شناسی که دانشمندان به‌شدت عاری از ارزش‌های مذهبی و تعلقات دینی بودند تا حد زیادی فرزندان فکری عصر روشنگری بوده و عمدتاً در جبهه روشنفکران ضد دین سنگر گرفته بودند. آنان با شور و حرارت فراوان باور داشتند که «علم» راهنمای اصلی در عصر جدید می‌باشد و مهم‌ترین سلاحی است که می‌تواند ساختارهای خرافی و ستم‌پیشه‌ای را که کلیسا برای چندین قرن در میان مردم ترویج و تثبیت کرده بود، درهم شکند. در واقع، همه آنان اساساً موافق بودند که این اشکال و صورت‌های سنتی دین به‌زودی زوال یافته و چیزی مربوط به نسل گذشتگان خواهد شد. بدین ترتیب، احساسات ضد دینی از سوی بسیاری از روشنفکران قرن هجدهم تا اوایل قرن بیستم با صدای بلند شنیده می‌شد که به نظر می‌رسید مستقیماً از نفرت آنان نسبت به عملکرد روحانیون مسیحی آن دوران ناشی می‌شد. شاید بهترین توصیف درخصوص نحوه برخورد بنیانگذاران معروف رشته انسان‌شناسی (اسپنسر، تایلور، فریزر، لوی‌برول و دورکیم) با دین از انسان‌شناس برجسته، ایوانز ریچارد (۱۹۶۵) باشد. وی مطرح می‌کند که این افراد که آثارشان در موضوع دین بسیار تأثیرگذار بوده است، ملحدان یا منکران وجود خدا بودند که در جستجوی یافتن ادیان ابتدایی به‌عنوان سلاحی بودند تا بتوانند علیه دین مسلط زمان خودشان، مسیحیت، به‌کار گیرند. چون اگر ادیان ابتدایی را بتوان به‌عنوان یک اختلال روانی یا خطای فکری تبیین نمود، درست همان‌طور که سراب بر اساس فشار عاطفی و مضيقه روانی در فرد القاء می‌شود، یا فقط بر اساس کارکرد اجتماعی‌اش توجیه و تبیین گردند، ادیان بالاتر بعدی نیز می‌توانند به همین طریق بی‌اعتبار و دور ریخته شوند. برای این انسان‌شناسان، آموزه‌های اعتقادی مندرج در تمامی ادیان، یاوه بودند (ایوانز ریچارد، ۱۹۶۵، ۱۵).

از وقتی که دانش پژوهان علوم اجتماعی، به‌ویژه انسان‌شناسان، عملاً شروع به انجام تحقیقات تجربی نمودند تفکر ابتدایی رو به زوال گذاشت؛ چرا که واقعیت آن بود که

هیچ‌یک از طرفداران برجسته علوم اجتماعی نوین هرگز حتی یک عضو از فرهنگی ابتدایی یا بدوی را ندیده بودند. تمام اطلاعات آنان، اطلاعاتی دست‌دوم از گزارشاتی بوده که توسط مسافران مختلف نگارش یافته بود.

منابع و مواد مورد استفاده کنت، اسپنسر، تایلور، لوی برول و معاصران آنان، نادرست و به‌شدت گمراه‌کننده بود؛ ضمن آن که، غالباً جعلی و بافتنی بوده است (ایوانز پریچارد، ۱۹۶۵، ۶). در واقع، هنگامی که انسان‌شناسان ورزیده همچون مالینوفسکی (۱۹۲۵ و ۱۹۵۴) با انسان‌های مورد مطالعه‌شان چهره‌به‌چهره شدند، سنت تفکر ابتدایی در مقابل شواهد مغایر غیرقابل دفاع از هم فرو پاشید؛ تا جایی که هیچ‌یک از انسان‌شناسان نسل‌های بعدی، دیگر تمایلی به توصیف تفکر ابتدایی برای مردم دوران باستان نداشته‌اند.

۳. دین، انتخابی نامعقول

با وجود مرگ تر تلازم دین و دینداری با تفکر ابتدایی، دیدگاه مکمل آن، که دین را به مثابه بازگشت به دوران ماقبل علم می‌دانست، از بین نرفت و از این حیث رشته انسان‌شناسی در قرن بیستم نیز همان سنگر موضع ضدمذهبی‌اش را حفظ نمود. حتی مالینوفسکی (۱۹۵۴) نیز که استدلال متقاعدکننده‌ای ارائه داد مبنی بر آن که «جادو» در جزیره تروبریاندا پاسخی عقلانی به مخاطرات و عدم قطعیت‌های زندگانی مردم بوده است، از تفسیر ادیان غربی به همین شکل سر باز می‌زند (یاناکن، استارک و فینک، ۱۹۹۸). اسپرو^۱ (۱۹۶۴، ۱۰۹) خیلی صادقانه درخصوص استاندارد دوگانه رشته انسان‌شناسی چنین می‌گوید:

عقلانیت اعتقادات یا باورها، صرف‌نظر از درستی‌شان، بایستی بر اساس پیشرفت‌های علمی مورد ارزیابی قرار گیرد.... از این رو، نامعقول بودن، ویژگی خاص اعتقادات ادیان غربی است. در فرهنگ غربی این جهان‌بینی و یافته‌های علمی است که برجسته و مهم هستند، و اعتقادات مذهبی غالباً متضاد با باورهای علمی می‌باشند.

در واقع، ناسازگاری از پیش فرض گرفته‌شده میان دین و علم توسط این گروه از دانش‌پژوهان علوم اجتماعی همواره منجر به پیش‌بینی زوال گریزناپذیر دین با پیشرفت‌های

1. Spiro

علمی گردیده است. این گونه بود که آنتونی والاس^۱ (۱۹۶۶، ۲۶۴-۲۶۵) به عنوان یک انسان شناس برجسته مرگ آتی دین را چنین اعلام نمود:

آینده تکاملی دین عبارت است از انقراض. اعتقاد به موجودات فراطبیعی و نیروهای ماوراءطبیعی، که جهان ما را می توانند بدون اطاعت از قوانین طبیعت تحت تأثیر قرار دهند، فرسایش جدی پیدا خواهد کرد و تنها به یک خاطره تاریخی جالب تبدیل خواهد شد.... به عنوان یک خصیصه فرهنگی در سرتاسر جهان اعتقاد به قدرت های فراطبیعی محکوم به فناست؛ به عنوان پیامدی از رشد کافی معرفت علمی و اشاعه آن در سرتاسر جهان... که فرایندی اجتناب ناپذیر است.

در خصوص جامعه شناسی نیز با اندکی تأمل روشن خواهد شد که اکثر جامعه شناسان کلاسیک بر این موضوع وفاق داشتند که رفتارهای دینی را نمی توان به عنوان پیامد کنش عقلانی فردی فهمید. توضیح آن که، دانشمندان علوم اجتماعی در مطالعه علمی دین از ابتدا با یک سؤال مهم روبه رو بودند؛ چگونه ممکن است فردی عاقل برای رضای موجودات ماوراءالطبیعی که مشاهده نشدنی هستند وقت و مال و حتی جانش را ایشار کند؟ جامعه شناسان معمولاً این سؤال را بر اساس عدم عقلانیت یک چنین رفتارهایی پاسخ داده اند و این گونه استدلال نمودند که وقتی نوبت به دین می رسد، انسان های معقول و منطقی تبدیل به افرادی نامعقول و غیرمنطقی می گردند؛ چون دین اساساً در غیرعقلانی بودن ریشه دارد (استارک و بین بریج، ۱۹۹۶، ۱۴۹). بدین ترتیب، جامعه شناسان قرن بیستم نیز اگرچه از همتایان شان در رشته انسان شناسی، کمتر ضد مذهبی بودند؛ ولی آنان نیز، به طور تلویحی یا تصریحی، روی غیرعقلانی بودن ایمان مذهبی تأکید نمودند. برای نمونه، کینزلی دیویس^۲ (۱۹۴۹، ۵۰۹-۵۱۰). جامعه شناس برجسته آمریکایی انتساب «رویکرد عقلانی» به دین را یک خطای فاحش می داند و رفتارهای مذهبی را کلاً غیرعقلانی ارزیابی می کند. مطابق با نظر بروس^۳ (۱۹۹۳، ۱۹۳) دین حوزه ای از فعالیت های انسانی است که در بش را هیچ گاه به روی رفتارهای عقلانی همانند حوزه

1. Wallace
2. Kingsley
3. Bruce

اقتصاد باز نمی‌کند؛ چرا که کلیه رفتارهای مذهبی به وسیله فرهنگی متشکل از ارزش‌ها و هنجارها هدایت و کنترل می‌شوند. دمراث^۱ (۱۹۹۵، ۱۰۸) نیز ادخال عقلانیت در امور و زمینه‌های مذهبی را نعل وارونه‌زدن نفرت‌انگیز می‌خواند و آن را شاهی بر سکولاریزاسیون خود دین می‌گیرد. به همین قیاس، برخی جامعه‌شناسان دیگر نیز از ایده مارکس درخصوص افیون بودن دین برای توده‌ها پیروی نموده و این دیدگاه را تداوم دادند که دین، فاقد هرگونه عقلانیتی است و فقط ابزاری برای استثمار و استثمار مردم است.

در رشته روان‌شناسی نیز بسیاری از روان‌شناسان ارزیابی فروید (۱۹۲۷) از دین را پذیرفته و تداوم دادند؛ مبنی بر آن که دین یک اختلال روانی/روان‌نژندی^۲، توهم^۳، مایه فساد^۴، مستی‌آور^۵، و نشانه نابالغ بودن^۶ است که باید بر آن غلبه یافت. به همین دلیل بود روان‌شناسی بنام اوستو^۷ اظهار نمود که پروتستان‌های انجیلی قادر نیستند تا خودشان را با واقعیات زندگی مدرن وفق دهند. وی رفتارهای مذهبی را کلاً به نابالغی انسان نسبت می‌دهد و تصریح می‌کند که یک بنیادگرای مذهبی به ذهنیت کودکی باز می‌گردد که در برابر فرق‌گذاری با مادرش مقاومت می‌کند. مسیح و گروه‌های مسیحی بازنمای همان مادر موعود می‌باشند (اوستو، ۱۹۹۰، ۱۱۳). شایان ذکر است که، تشخیص دین به‌عنوان یک اختلال روانی فقط محدود به فرویدی‌ها نبوده است و روان‌پزشکان متعددی دیدگاه‌های مشابهی را ابراز نموده‌اند. الیس^۸ (۱۹۸۰، ۳۷) مدعی شد که دینداری از بسیاری جهات معادل با تفکر غیرمنطقی و اختلال عاطفی است... راه‌حل مناسب درمانی برای مشکلات عاطفی بشر کاملاً غیردینی است... هرچه افراد کمتر مذهبی باشند از لحاظ عاطفی سالم‌تر خواهند بود. مطابق با نظر واترز^۹ (۱۹۹۳، ۱۴۰) آموزه‌ها و تعالیم مسیحی با

1. Demerath

2 Neurosis

3 illusion

4 Poison

5 intoxicant

6 Childishness

7 Ostow

8. Ellis

9. Watters

بسیاری از مؤلفه‌های مهم سلامت روانی به‌ویژه عزت نفس، خودشکوفایی و خودکنترلی، مهارت‌های ارتباطی، شخصیت فردی ارتباط‌گیر، ایجاد شبکه‌های حمایتی، و رشد جنسی سالم ناسازگاری دارد.

واقعاً اگر مؤمنان معمولی، افرادی دچار اختلال روانی، غیرعقلانی یا غیرمنطقی و از حیث عاطفی، آشفته باشند، پس رهبران جنبش‌های مذهبی باید وضع‌شان از این جهات خیلی بدتر باشد. مطابق با نظر فاستر و برخی دیگر از روان‌شناسان، بسیاری از بنیانگذاران مذهبی از بیماری روانی کامل رنج می‌برده‌اند. فاستر، حتی برجستگی و توانایی‌های خارق‌العاده تعدادی از بنیانگذاران فرقه‌های مذهبی را بر اساس بیماری شیدایی - افسردگی تبیین نموده است (۱۹۹۳، ۲۰-۱۶).

با انتشار اثر آدرنو و همکاران^۱ (۱۹۵۰) دانشمندان از یک خصیصه منفی شخصیتی باعنوان «شخصیت اقتدارطلب» جهت تبیین و رد کردن بنیادگرایان دینی استفاده نمودند. مطابق با دیدگاه این دسته از دانش‌پژوهان، افرادی که واجد شخصیت اقتدارطلب هستند به‌خاطر فشارهای روانی ناشی از ناتوانی‌شان برای تحمل تعارض‌ها و نامعلومی‌هایی که در زندگی‌شان هست، اعتقادات مذهبی بنیادگرایانه پیدا می‌کنند. در حقیقت، استدلال شد که تمایلات اقتدارطلبی نه تنها یک چنین افرادی را مذهبی می‌سازد؛ بلکه، آنان را تبدیل به مذهبی‌های متعصب می‌کند. آلپورت^۲ (۱۹۶۰ و ۱۹۶۳) وقتی به تشریح «تدین برون‌زا» در مقابل «تدین درون‌زا» پرداخت ادعای مشابهی را مطرح نمود. مثل بسیاری از دیگر دانشمندان علوم اجتماعی که به مطالعه دین پرداخته بودند، آلپورت نیز دین سنتی را با تحقیر نگریست. از نظر وی، بزرگسالان بالغ می‌توانند دیندار باشند ولی تا آنجا که ایمان مذهبی‌شان از نوع معتدل و درون‌زا، لیبرال، و در معرض شک و تردیدهای همیشگی باشد. آلپورت، دینداری برون‌زا را به‌عنوان ساده‌لوحی ابتدایی، نابالغی، اقتدارطلبی، و غیرمنطقی بودن قویاً رد می‌کند. البته در طول زمان دانشمندان به‌طور فزاینده‌ای از این تیپولوژی آلپورت اظهار نارضایتی کرده‌اند و تصدیق نمودند که تیپولوژی آلپورت برای

1. Adorno et al

2. Allport

بدنام کردن یا بی آبرو کردن صورت‌های سنتی دین بوده است و در آن دوره زمانی مُد بوده که اکثر دانشمندان علوم اجتماعی آن را رد کنند؛ درحالی که تعلقات مذهبی لیبرال و مبهم را، که مقبول بسیاری بود، ارتقاء بخشد (کِرکپاتریک و هود^۱، ۱۹۹۰).

دیگر دانش‌پژوهان لیبرال در علوم اجتماعی نیز استدلال‌های سوگیرانه و سرزنش‌آمیزی را در تبیین تداوم اعتقادات دینی سنتی در جوامع مدرن ارائه دادند. برای مثال، این ادعا مطرح شد که مذاهب سنتی به مثابه فرقه‌هایی ارتجاعی فقط در مناطقی خاص به‌ویژه بخش‌های عقب‌مانده کشورها یافت می‌شوند (داگلاس و برونر^۲، ۱۹۳۵).

از سویی دیگر، نظریه‌های رایج درخصوص نوگروی مذهبی را نیز می‌توان انواعی عامیانه از این سنت علمی دانست. برای مثال، هنگامی که برخی جنبش‌های مذهبی جدید در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ میلادی در امریکا ظاهر شدند و پیروان اندک ولی مشهودی را در میان جوانان جذب نمودند، مطبوعات و رسانه‌های گروهی امریکا به‌سرعت اتهاماتی همچون «کنترل ذهنی» و «شست‌وشوی مغزی» را مطرح کردند. در واقع، چون از قبل فرض شده بود که هیچ فرد آگاه و عاقلی نیست که به چنین گروه‌های مذهبی بپیوندد، نتیجه گرفته شد که نوگروندگان مذهبی بایستی یا به زور به این کار وادار شده باشند یا از طریق هیپنوتیزم یا سایر شیوه‌های عقل‌ربایی دچار شست‌وشوی مغزی شده باشند (بارکر^۳، ۱۹۸۴؛ رابینز^۴، ۱۹۸۸).

در هر حال، تعجب‌آور نبود که افراطی‌ترین مدعاهای روان‌شناسی و روانپزشکی درخصوص آسیب‌شناسی روانیِ مذهبیون کم‌ارزش‌ترین نتایج را در تحقیقات علمی به‌بار آورد. مطالعات میدانی گسترده درخصوص فرقه‌های مذهبی متعدد، اتهامات معطوف به شست‌وشوی مغزی را کاملاً رد کردند و انجمن روان‌شناسی امریکا، انجمن مطالعات علمی دین و انجمن جامعه‌شناسی امریکا چنین مدعاهایی را بایگانی نمودند (رجوع کنید به: آنتونی، ۱۹۹۰؛ و ریچاردسن^۵، ۱۹۹۱). به‌علاوه، ادعاهای کمتر افراطی درخصوص ارتباط دینداری با اختلالات روانی نیز وضعیت بهتری پیدا نکردند. نتایج پژوهشی

1. Kirkpatrick & Hood
2. Douglas & Brunner
3. Barker
4. Robins
5. Richardson

آزمایشی مبتنی بر نمونه‌ای از افراد که روان‌پزشکان تشخیص داده بودند نیازمند روان‌درمانی فوری هستند و نمونه‌ای هم‌تاسازی شده از افراد عادی (به‌عنوان گروه کنترل) چنین جمع‌بندی شد:

آنانی که به‌عنوان بیمار روانی تشخیص داده شده بودند، احتمال خیلی اندکی داشت که در کلیسا حضور یابند یا واجد نمره بالا در شاخص اعتقادات ارتدوکسی دین باشند (استارک، ۱۹۷۱).

استارک (۱۹۷۱) همچنین ضمن مروری بر تحقیقات تجربی منتشرشده چنین نتیجه گرفت که یافته‌های پژوهشی هیچ حمایتی را برای این مدعا که افراد مذهبی‌تر تمایل به اقتدارگرایی‌شان نیز بالاتر است، فراهم نمی‌آورند. همچنین، برگین^۱ (۱۹۸۳) در فراتحلیلی از کلیه تحقیقات منتشر شده درخصوص ارتباط میان دینداری و سلامت روانی نشان داد که در اکثر این مطالعات به‌جای ارتباطی منفی، ارتباطی مثبت میان این دو متغیر پیدا شده است؛ و معدود مطالعاتی که ارتباطی منفی را میان دینداری و سلامت روانی گزارش نموده بودند نیز همگی دچار مغالطهٔ توتولوژیک^۲ شده بودند؛ چون از برخی گویه‌های مذهبی بودن به‌عنوان شاخصی برای ضعف سلامت روانی استفاده کرده بودند! (به‌عنوان نمونه ن. ک. به: بارون^۳، ۱۹۵۳؛ الیسن^۴، ۱۹۹۳؛ مین^۵، ۲۰۰۶، ۱۵۵). الیسن (۱۹۹۳) و مین (۲۰۰۶) به مرور انتقادی ادبیات گستردهٔ تحقیقات تجربی درخصوص چگونگی ارتباط میان دینداری و سلامت روانی پرداختند و شواهد قوی و هماهنگی پیدا نمود که اعتقادات و رفتارهای مذهبی با عزت نفس و رضایت از زندگی همبستگی مثبت داشته است؛ ضمن آن که تأثیر استرس و فشارهای اجتماعی را در فرد کاهش داده و سلامت روانی را بهبود می‌بخشد (یاناکن، استارک و فینک، ۱۹۹۸؛ استارک و فینک، ۲۰۰۰).

1. Bergin
2. Totological fallacy
3. Barron
4. Ellison
5. Main

۴. علم و دین / تحصیلات عالی و دینداری

همان‌طور که پیش از این گفته شد، دانشمندان علوم اجتماعی به همراه همتایان فیلسوف و روشنفکران غربی‌شان بیش از دو قرن بر این مفروضه تأکید داشتند که پیشرفت‌های علمی در سطح جامعه و افزایش سواد، به‌ویژه تحصیلات عالی، در سطح فردی منجر به افول و زوال دین و دینداری خواهد شد. به همین دلیل، موضوع سکولاریزاسیون یا عرفی‌شدن (= افول و زوال دین و دینداری) از ابتدا در کانون توجه و علاقه رهیافت‌های جامعه‌شناسانه درباره دین قرار گرفت. در حقیقت، اندیشه جامعه‌شناختی درخصوص دین از آغاز به‌منزله اندیشه افول و زوال دین در جامعه مدرن ذیل «تز سکولاریزاسیون» رخ نمود؛ افول یا زوالی که به‌منزله گذار از جامعه سنتی به جامعه مدرن در نظر گرفته شد. تاریخ جامعه‌شناسی نیز نشان می‌دهد که در میان جامعه‌شناسان کلاسیک و معاصر این عقیده همواره به چشم می‌خورد که دین در روند تکامل اجتماعی بشر و پیچیدگی فزاینده جوامع جدید محکوم به زوال است و «جامعه‌شناسی دین» اساساً معطوف به مطالعه فرایند یا چگونگی این زوال است. همان‌طور که بکفورد^۱ (۲۰۰۳، ۳۱) تصریح نموده است، جامعه‌شناسی دین، برخلاف سایر حوزه‌های جامعه‌شناسی، عمدتاً تحت سیطره دیدگاه‌هایی در باره افول، فرسایش یا فناء موضوع خود (یعنی، دین) بوده است! و از میان تمامی عوامل تأثیرگذار بر این افول و زوال، همواره این «علم» بوده است که مرگ‌بارترین دلالت‌ها را برای دین در بر داشته و به‌عنوان قاتل دین شناخته شده است (استارک و فینک، ۲۰۰۰، ۶۱).

نکته اصلی این است که وقتی دین به مثابه نمایش‌گر و محصول مرحله ابتدایی تفکر بشری فرض گرفته شد، در آن صورت، استدلال شد که نواقص و ضعف‌های موجود در تفکر ابتدایی از نواقص و ویژگی‌های موجود در خود دین مشتق شده است؛ به‌ویژه ویژگی ماقبل علمی، غیرعلمی یا ضدعلمی بودن دین. به همین دلیل، در جهان مدرن، علم و دین در یک بازی با حاصل جمع صفر به‌طور مستقیم مقابل هم قرار می‌گیرند که بُرد یکی (که آن یکی نیز همواره علم است) لزوماً منجر به باخت دیگری (که دین است) می‌گردد. در حقیقت، گسترش فوق‌العاده علم در جوامع جدید از طریق نهاد آموزش و پرورش (مدارس

و دانشگاه‌ها) موجب رشد فوق‌العاده «عقلانیت» در میان اکثر مردم می‌گردد؛ و همین فرایند اجتناب‌ناپذیر عقلانی‌شدن در جوامع جدید بوده که به‌عنوان مکانیسمی عمده در سکولار نمودن افراد فرض شده است: با استفاده هر چه بیشتر مردم از گفتمان علمی-عقلانی برای تفسیر جهان، به‌تدریج گفتمان‌های دینی کنار می‌روند. در واقع، چنین فرض گرفته شد که عقلانی‌شدن حاصل از کسب علوم جدید راه و شیوه سکولار شدن را از بسیاری جهات هموار می‌کند (همچون، تردید در این مدعا که دانش مأخوذ از متون مقدس دینی قدرت انکشاف واقعیات را دارند؛ افشای باورها و تصورات مذهبی به‌عنوان رمز و راز یا آگاهی‌های نادرست و خطا؛ جایگزینی معرفت علمی به‌جای معرفت دینی؛ زیر سؤال بردن اقتدار و مرجعیت متخصصان دینی؛ تردید در توانایی و قدرت نهادهای دینی برای مقابله یا رقابت موفق با نهادهای سکولار؛ و...).

خلاصه آن که، افول اعتقادات و اعمال مذهبی افراد عادی جامعه بر اساس افزایش تحصیلات‌شان از دیرباز یکی از مکانیسم‌های عمده سکولاریزاسیون نزد دانش‌پژوهان علوم اجتماعی تصور شده بود. به همین دلیل، «دانشگاه» به مثابه اردوگاه اصلی علم جدید که نهاد مسئول در تولید و توزیع دانش علمی و همچنین گسترش جهان‌بینی علمی در جامعه می‌باشد، عامل اصلی سکولاریزاسیون سطح فردی و قتلگاهی برای ایمان مذهبی دانشجویان و بستری برای رشد و پرورش ارتداد و تحویل فارغ‌التحصیلانی با منش کاملاً سکولار به جامعه قلمداد شده است (فلدمن و نیوکمب^۱، ۱۹۶۹؛ کاپلوییتس و شرو^۲، ۱۹۷۷؛ هاداوی و روف^۳، ۱۹۸۸؛ کارپنتر^۴، ۱۹۹۸، ویلسن^۵، ۲۰۰۰). از این روست که، بنا به عقیده کازانوا^۶ (۱۹۹۴)، در بیشتر سال‌های قرن بیستم احساس اغلب دانشمندان و حتی مؤمنان این بود که دین در جوامع جدید رو به افول و زوال نهاده است و دانشگاه و تربیت دانشگاهی یک منبع کلیدی در این افول و زوال می‌باشد. از آن طرف، دانش‌پژوهان علوم اجتماعی هنگامی که

1. Feldman & Newcomb
2. Caplovitz & Sherrow
3. Hadaway & Roof
4. Carpenter
5. Wilson
6. Casanova

تأکید می‌کردند تحصیل علم جدید لاجرم بر اعتقادات مذهبی فائق می‌آید، به‌طور تلویحی بر نقش جهل و قوه استدلال ضعیف مؤمنان تأکید داشتند. به همین سبب، در اکثر قرائت‌های مختلف نظریه سکولاریزاسیون، به‌طور تلویحی یا تصریحی، این ادعا به چشم می‌خورد که در میان تمامی حیثیات یا اجزای فرایند «مدرنیزاسیون» که موتور محرکه سکولاریزاسیون می‌باشد، این «علم جدید» است که بیشترین دلالت را برای تضعیف دینداری و مرگ دین به همراه دارد. از اگوست کنت (۱۸۳۰) گرفته تا دوبلاره^۱ (۲۰۰۴) همه طرفداران تز سکولاریزاسیون اعتقاد راسخ داشتند که تحصیل علم به‌ویژه در سطح عالی در دانشگاه‌ها به مثابه اسیدی است که قیدوبندهای مذهبی را ذوب کرده و ذهن آدمیان را از یک‌چنین خرافاتی رها می‌سازد. به‌قول کاپلوییتس و شرو (۱۹۷۷)، تجربه تحصیل دانشگاهی به‌ویژه در بهترین دانشگاه‌ها با برانگیختن تحقیقات بی‌طرفانه، زیر سؤال بردن عقاید جزمی را ترویج کرده، قدرت سنت و اقتدار سنتی را تضعیف نموده، و در مجموع، موجب متزلزل نمودن اعتقادات و تعلقات مذهبی می‌گردد.

این یک حقیقت مسلم است که تحصیلات دانشگاهی حتی در رشته الهیات نیز دانشجویان را سکولار می‌کند (هانتز^۲، ۱۹۸۳، ۱۳۲).

در واقع، مدافعان تز سکولاریزاسیون مکانیسم‌های علی مختلف را برای تبیین ارتباط منفی میان تحصیلات عالی و دینداری فرض گرفته‌اند. مسلط‌ترین استدلال‌ها برای تبیین آن که چرا تحصیلات عالی موجب افول و زوال اعتقادات مذهبی می‌گردد عبارت‌اند از ناسازگاری معرفت علمی با معرفت دینی یا تضاد بین مضمون فرهنگی و آموزشی تحصیلات عالی با مضمون برخی اعتقادات دینی. تحصیلات عالی منجر به کسب دانش‌های جدید و وسیع‌تری می‌شود و افراد را در معرض افکار و دیدگاه‌های معقول‌گوناگونی قرار می‌دهد، ضمن آن که مرجعیت علم جدید را تثبیت کرده و آن را به‌جای مرجعیت دین می‌نشانند (بالسویک، وارد و کارلسن^۳، ۱۹۷۵؛ ویلسن، ۱۹۸۲؛ بکویث^۴،

1. Dobbelaere

2. Hunter

3. Balswick, Ward & Carlson

4. Beckwith

۱۹۸۵؛ جانسن^۱، ۱۹۹۷؛ چری، دی‌برگ، و پورترفیلد^۲، ۲۰۰۱؛ مويسسنگو^۳، ۲۰۰۵؛ اوانز^۴، ۲۰۰۹). این کارکردهای آموزش عالی و دانشگاه‌ها می‌تواند به‌طور مستقیم و غیرمستقیم در مقابل برخی آموزه‌ها و اعتقادات دینی قرار گیرند. همان‌طور که در مجادلات مربوط به نظریه تکامل داروین یا مسئله تقابل یافته‌های علم نجوم با دیدگاه‌های مندرج در متون مذهبی درخصوص خلقت انسان‌ها، طبقات افلاک و عمر زمین مشاهده شد (وثنو^۵، ۱۹۸۵؛ شوالد، ۲۰۱۶).

مکانیسم دوم کاملاً صبیغه جامعه‌شناختی دارد و این‌گونه تقریر شده است که فرد با ورود به و تحصیل در دانشگاه وارد یک بافت یا زمینه اجتماعی متفاوت و تغییر در شبکه اجتماعی تعاملی‌اش می‌شود که این تغییر نیز می‌تواند منجر به کاهش دینداری در میان افراد تحصیل‌کرده دانشگاهی شود (میرل و اوکر^۶، ۲۰۱۱؛ شوالد، ۲۰۱۱). دلیل اصلی آن، این است که اعتقادات و التزام‌های مذهبی از طریق تعامل منظم و مستمر با اجتماعات و گروه‌های مذهبی است که تقویت و حفظ می‌شوند (کورن‌وال^۷، ۱۹۸۹؛ یاناکن، ۱۹۹۴). افراد با ورود به دانشگاه واجد مناسبات اجتماعی جدید و گوناگونی می‌شوند که منجر به تعاملات گسترده‌تر با کسانی می‌شود که خارج از اجتماع مذهبی آنان هستند و بدین ترتیب، التزام به دیدگاه‌های مذهبی انحصاری در آنان ممکن است کاهش یابد (مک‌فرسون، اسمیت-لاوین، و کوک^۸، ۲۰۰۱؛ پوتنام و کمپبل^۹، ۲۰۱۰).

در مجموع، استدلال نظری مندرج در پارادایم سکولاریزاسیون برای تبیین این فرض که دینداری افراد تحصیل‌کرده دانشگاهی کمتر از سایرین هست، مبتنی بر تأکید بر تشویق و ترویج خودبه‌خودی ارزش‌های دنیوی و غیردینی در فراگرد تحصیلات عالی است؛ خواه از

1. Johnson
2. Cherry, DeBerg & Porterfield
3. Moiseyenko
4. Evans
5. Wuthnow
6. Mayrl & Uecker
7. Cornwall
8. McPherson, Smith-Lovin, & Cook
9. Putnam, & Campbell

این جهت که بر این ارزش‌ها در درس‌های مختلف دانشگاهی تأکید می‌شود و خواه بدین جهت که افراد برخوردار از تحصیلات دانشگاهی بیشتر در معرض محیطی هستند که نسبت چنین افرادی در آن بیشتر است. به عبارت دیگر، افراد تحصیل‌کرده دانشگاهی به علت سرشت سکولار تحصیلات عالیه و نوع خاص جامعه‌پذیری در درون دانشگاه است که به تدریج دینداری‌شان از حیث بینش، گرایش و رفتاری تضعیف می‌گردد.

با این همه، باید خاطر نشان کرد که اکثر ادبیات حجیم مربوط به ارتباط تحصیلات دانشگاهی با کاهش دینداری، که تحت سیطره پارادایم سکولاریزاسیون تولید شده، عمدتاً جنبهٔ هنجاری یا تنوریک داشته و مملو از ادعاهای بزرگی است که از توجیه یا حمایت تجربی مکفی بی‌بهره می‌باشند (میرل و اوئر، ۲۰۰۹، ۲۶۰). برای ارزیابی تجربی مدعاهای نظری درخصوص پیامدهای ناسازگاری جدی میان علم و دین می‌توان آنها را به چند پیش‌بینی تجربی بدین شرح تحویل و تقلیل داد: (۱) افول و زوال دین در همهٔ جوامع به‌عنوان ثمرهٔ اصلی رشد و پیشرفت علمی و گسترش همه‌جانبهٔ علم در سرتاسر جهان؛ (۲) وجود سطوح پایین‌تر از اعتقادات و اعمال دینی در میان افرادی که از سطوح تحصیلی بالاتری برخوردار می‌باشند؛ (۳) وجود سطوح بسیار پایین دینداری در میان افرادی که عملاً درگیر فعالیت‌های علمی هستند (مثل اساتید دانشگاه‌ها، دانشمندان، پژوهشگران، و...)؛ و (۴) در میان اجتماع علمی، سطوح پایین‌تر دینداری در میان عالمان علوم سخت (علوم طبیعی) به‌عنوان الگوهای اصلی علم جدید نسبت به عالمان علوم نرم (علوم انسانی و اجتماعی) که هنوز نتوانسته‌اند شأن و منزلت علمی، همانند علوم طبیعی را، در جوامع کسب کنند.

برخی جامعه‌شناسان دین در امریکا (استارک و همکاران، ۱۹۹۶؛ یاناکن، استارک و فینک، ۱۹۹۸؛ استارک و فینک، ۲۰۰۰؛ شوالد، ۲۰۱۱ و ۲۰۱۶) استدلال‌هایی نظری به همراه شواهد تجربی اقامه نموده‌اند تا نشان دهند که اکثر این پیش‌بینی‌ها، یا غلط از آب درآمده‌اند یا دچار پیچیدگی‌هایی شده‌اند.

اول آن که، به‌رغم رشد شتابان علمی، افزایش فوق‌العادهٔ نسبت تحصیل‌کردگان دانشگاهی به کل جمعیت، رشد انقلابی در تکنولوژی‌ها، افزایش انفجاری در موجودی دانش علمی و نسبت افرادی که در فعالیت‌های علمی درگیر بوده‌اند، نرخ‌های اعتقادات و

مشارکت مذهبی امریکایی‌ها برای بیش از ۵۰ سال (کل دوره مذهبی که داده‌ها موجود می‌باشند) تقریباً ثابت باقی مانده است. روحانیون و کارکنان مؤسسات مذهبی نیز همان نسبت پنجاه سال پیش را در نیروی کار حفظ کرده‌اند. نرخ‌های عضویت در کلیسا به‌عنوان بهترین شاخص مشارکت مذهبی که داده‌های بلندمدت بیش از دو قرن از آن در دسترس می‌باشد حکایت از آن داشته‌اند که این نرخ از حدود ۱۷ درصد امریکایی‌ها در سال ۱۷۷۶ میلادی به بیش از ۶۰ درصد در اوایل دهه ۱۹۹۰ افزایش یافته است. همه این شواهد طولی نشان می‌دهند که دین رسمی یا نهادی در امریکا به‌طور شگفت‌آوری استوار و مستحکم باقی مانده است (وثنو، ۱۹۸۵؛ گریلی، ۱۹۸۹؛ فینک و استارک، ۱۹۹۲؛ یاناکن، استارک و فینک، ۱۹۹۸؛ استارک و فینک، ۲۰۰۰).

دوم، درخصوص ارتباط تحصیلات دانشگاهی با کاهش دینداری، تحقیقات تجربی انجام گرفته در امریکا از دهه ۱۹۵۰ تا ۱۹۹۰ میلادی به‌طور وسیعی از این دیدگاه حمایت نمود که تحصیلات عالی با کاهش در برخی جنبه‌های دینداری تقارن دارد. تحقیقاتی که از نمونه‌های دانشجویان کالج‌ها استفاده نموده بودند عموماً یافته‌های‌شان این بود که دینداری دانشجویان در طول تحصیلات‌شان در کالج کاهش می‌یابد (استارک، ۱۹۶۳؛ فلدمن و نیوکمب، ۱۹۶۹؛ بکر^۱، ۱۹۷۷؛ آلبرخت و هیتون^۲، ۱۹۸۴؛ فانک و ویلیتس^۳، ۱۹۸۷). این یافته‌ها دلالت بر درستی فرضیه تز سکولاریزاسیون داشت که تحصیلات عالی در کاهش دینداری دانشجویان موثر می‌باشد. تحقیقات تجربی دیگر که تمرکزشان روی تفاوت دینداری افراد تحصیل‌کرده دانشگاهی با کسانی بود که اصلاً تجربه دانشگاهی نداشتند نیز از این فرضیه سنتی تز سکولاریزاسیون حمایت نمود که تحصیل‌کردگان دانشگاهی نسبت به کسانی که فاقد چنین تحصیلاتی بودند کمتر احتمال دارد که اعتقادات مذهبی کلیدی را حفظ کرده و تعلق به دین داشته باشند (کاپلیوویتس و شرو، ۱۹۷۷؛ بکویت، ۱۹۸۵؛ جانسن، ۱۹۹۷). تحقیقات متعدد انجام گرفته در قرن بیست و یکم تصویری متفاوت از ارتباط میان تحصیلات عالی و دینداری ترسیم نمودند. اگرچه در این تحقیقات نیز

1. Becker
2. Albrecht & Heaton
3. Funk & Willits

کم و بیش نشان داده شد که تحصیلات دانشگاهی با زیر سؤال بردن برخی اعتقادات مذهبی ارتباط دارد، ولی به طور کلی، با بی دین کردن یا زوال تعلق دینی دانشجویان هیچ ارتباطی را نشان نداده‌اند (لی،^۱ ۲۰۰۲؛ شوادل، ۲۰۱۱؛ هیل، ۲۰۱۱). همچنین، افرادی که از دانشگاه فارغ التحصیل شده بودند، کمتر احتمال داشت که احساس جدایی از دین کنند (اوکر و همکاران، ۲۰۰۷؛ شوادل، ۲۰۱۴) و احتمال زیادی داشت که در مراسم مذهبی حضور یابند (هیل، ۲۰۰۹؛ شوادل، ۲۰۱۱).

شاید مهم‌ترین دستاورد شناختی از تحقیقات متعدد انجام گرفته در قرن بیست و یکم آن بود که تحصیلات عالی ارتباط یکسان و یکنواختی با همه ابعاد و شاخص‌های دینداری ندارد؛ به طوری که با برخی اعتقادات مذهبی ارتباط منفی داشته، با برخی اعتقادات مذهبی بی ارتباط بوده و با مشارکت دینی ارتباط مثبت داشته است (میرل و اوئر، ۲۰۰۹؛ هیل، ۲۰۱۱؛ شوادل، ۲۰۱۱ و ۲۰۱۶).

خلاصه آن که، تحقیقات بیشتر در چند دهه اخیر این مفروضه را زیر سؤال برد که تحصیلات عالی لزوماً موجب کاهش دینداری می‌گردد. بسیاری از جامعه‌شناسان نیز بر امور و شرایطی در جوامع مدرن تأکید نمودند که همه آنها می‌توانند مانع افول دینداری در میان تحصیل‌کردگان دانشگاهی گردند؛ از جمله: عرضه متنوع کالاهای مذهبی برای انواع ذائقه‌های مختلف دانشجویان و مردم (استارک و فینک، ۲۰۰۰)، جدا دانستن زبان و دیدگاه‌های مذهبی از زبان و دیدگاه‌های علمی (کمپیل، ۲۰۰۵؛ کلیدسدال^۲، ۲۰۰۷) و فرصت‌هایی که امروزه در فضای باز کالج‌ها و دانشگاه‌ها برای ابراز مذهبی بودن وجود دارد (چری و همکاران، ۲۰۰۱؛ شمالزبور^۳، ۲۰۱۳).

سوم، اگرچه پیمایش‌های انجام گرفته نرخ‌های پایین‌تری از اعتقادات و اعمال مذهبی را در میان استادان، دانشمندان و سایر افراد با تحصیلات دانشگاهی عالی پیدا نموده‌اند، ولی میزان این تفاوت‌ها با تفاوت‌های افراد از حیث سایر خصایص جمعیت‌شناختی‌شان قابل مقایسه می‌باشد و حقیقت متمایزی را نشان نمی‌دهند.

1. Lee
2. Clydesdale
3. Schmalzbauer

چهارم، برخلاف پیش‌بینی مذکور مبنی بر سطوح پایین‌تر دینداری در میان عالمان علوم سخت (علوم طبیعی) نسبت به عالمان علوم نرم (علوم انسانی و اجتماعی)، تحقیقات اندکی که در امریکا انجام گرفته است حکایت از آن داشته‌اند که دینداری استادان در گروه‌های آموزشی علوم سخت در دانشگاه‌ها بیشتر از هم‌تایان‌شان در علوم نرم (علوم انسانی و اجتماعی) بوده است. در این خصوص می‌توان به یک مطالعه قدیمی مراجعه نمود که شناخت‌های کم‌نظیری را در خصوص دینداری مجموعه بسیار وسیعی از استادان کالج‌ها و دانشگاه‌های امریکا و بالاخص، تفاوت‌های دینداری در میان رشته‌های مختلف دانشگاهی ارائه می‌دهد. در سال ۱۹۶۹ میلادی تحت حمایت و سرپرستی کمیسئون کارنگی، پیمایشی از ۶۰۰۲۸ نفر از استادان شاغل در کالج‌ها و دانشگاه‌های امریکا انجام گرفت. این پیمایش دربردارنده سؤالات مختلفی در خصوص دین و دینداری بدین شرح بود: «مذهب فعلی شما چیست؟»؛ «تا چه حد در مراسم مذهبی کلیسا شرکت می‌کنید؟»؛ «آیا خودتان را فردی دیندار می‌دانید؟» و «آیا خودتان را یک دیندار سنتی می‌دانید؟». جدول زیر پاسخ به این سؤالات را بر اساس رشته‌های دانشگاهی پاسخگویان خلاصه نموده است.

جدول شماره (۱). دینداری بر اساس رشته‌های دانشگاهی (به درصد)

واحد مذهب بودن	شرکت منظم در مراسم مذهبی کلیسا	دیندار سنتی بودن	هیچ دینی نداشتن	مخالف دین بودن	
۶۰	۴۷	۴۰	۲۷	۱۱	ریاضیات/آمار
۵۵	۴۳	۳۴	۲۷	۱۱	علوم طبیعی
۵۵	۴۲	۳۶	۲۵	۱۱	علوم زیستی
۴۵	۳۱	۱۹	۳۶	۱۳	علوم اجتماعی:
۵۰	۳۸	۲۶	۳۰	۱۰	اقتصاد
۵۱	۳۲	۱۸	۳۰	۱۰	علوم سیاسی
۴۹	۳۸	۱۶	۳۵	۱۲	جامعه‌شناسی
۳۳	۲۰	۱۲	۴۸	۲۱	روان‌شناسی
۲۹	۱۵	۱۱	۵۷	۱۹	انسان‌شناسی

یافته‌های مندرج در جدول شماره (۱) حاکی از آن است که در تمامی شاخص‌ها، استادان علوم سخت (ریاضیات/آمار، علوم زیستی، و علوم طبیعی) مذهبی‌تر از همتایانشان در علوم نرم (علوم اجتماعی) بوده‌اند: آنها که بیشتر در کلیسا حضور پیدا کرده‌اند، احتمال بیشتری دارد تا خودشان را «کاملاً» یا «تا حدودی» مذهبی توصیف نموده، وابستگی مذهبی خود را بیشتر حفظ و نگهداری نموده‌اند، و به مراتب، احتمال کمتری دارد که خودشان را مخالف دین اعلام کنند. تفاوت‌ها میان علوم سخت با علوم نرم تفاوتی بزرگ و معنادار بوده و متأثر از متغیرهای کنترلی مثل سن، نژاد، جنسیت و تربیت مذهبی نبوده است (یاناکن، استارک و فینک، ۱۹۹۸، ۳۸۵؛ استارک و فینک، ۲۰۰۰، ۵۳).

جدول شماره (۱)، همچنین یافته‌هایی را در خصوص رشته‌های مختلف درون علوم اجتماعی خلاصه نموده است. در بالای همه اعضای هیئت علمی دانشگاه‌ها، استادان رشته روان‌شناسی و انسان‌شناسی به عنوان قله‌های بی‌ایمانی قرار گرفته‌اند. سایر رشته‌های زیرمجموعه علوم اجتماعی نیز تا حدودی غیرمذهبی بوده‌اند، ولی دو رشته روان‌شناسی و انسان‌شناسی، که ارتباط خیلی زیادی با تز تلازم تفکر ابتدایی با دینداری و زوال اجتناب‌ناپذیر دین با پیشرفت علم داشته‌اند، کاملاً متمایزند. مقایسه روان‌شناسان و انسان‌شناسان با استادان علوم طبیعی از حیث شاخص حضور در کلیسا و هیچ دینی نداشتن نشان می‌دهد که آنان دو برابر غیرمذهبی‌ترند. این تفاوت‌ها به اندازه‌ای بزرگ است که فرد به سختی می‌تواند تصور کند که آنها تحت تأثیر گفتگوها، مضامین آموزش‌ها و نتایج مطالعات در این دو رشته قرار نگرفته باشند. البته، ممکن است گفته شود که انسان‌شناسان و روان‌شناسان به این علت بیشتر غیرمذهبی هستند که بنا به ماهیت رشته‌شان توجه زیادی به دین و مطالعه تفصیلی آن دارند؛ درحالی‌که، رشته‌های علوم طبیعی از نارسایی‌ها و تناقض‌های موجود در پدیده‌های دینی بی‌خبر باقی می‌مانند. اما زیست‌شناسان و فیزیک‌دانان نیز به طور معمول به پرسش‌های مذهبی درخصوص خلقت و تکامل انسان‌ها و منشأ پیدایش جهان می‌پردازند. نکته دوم و مهم‌تر این است که ادعاهای سنتی درخصوص ناسازگاری علم و دین و پیش‌بینی‌ها از سهم علم در زوال و نابودی اجتناب‌ناپذیر دین همواره بر اساس

اکتشافات علوم طبیعی و زیستی ساخته و پرورده شده بود و معمولاً به یافته‌های این علوم استناد شده است که نادرستی خرافه‌هایی به نام دین را برملا ساخته‌اند. ضمن آن که استدلال‌شان همواره این بوده که پیشرفت تکنولوژی‌های برآمده از این علوم بوده است که توسل به وعده و وعیدهای مذهبی را کاهش داده است. به قول استیو بروس، امروزه «کشاورزان نیازی به خواندن نماز و دعا برای محافظت دام‌های‌شان از بیماری‌ها ندارند، چرا که واکسن‌های مؤثر در دسترس‌شان قرار گرفته است» (۲۰۱۱، ۴۴). به هر جهت، اتفاقی نیست این رشته‌های دانشگاهی علوم اجتماعی همان رشته‌هایی هستند که تقریباً تمام ادبیات مربوط به ناسازگاری علم با دین و اجتناب‌ناپذیری زوال دین را تولید کرده‌اند.

۵. ارتباط تحصیلات دانشگاهی و دینداری در ایران

همان‌طور که مشاهده شد، کلیه پژوهش‌های تجربی مرور شده درخصوص ارتباط تحصیلات عالی با دینداری در درون سنت دینی مسیحی انجام پذیرفته و متأسفانه هیچ پژوهش ملی با این هدف در سنت اسلامی انجام نگرفته است.^۱ از این رو، لازم و ضروری دیده شد تا چگونگی این ارتباط در میان مسلمانان ایرانی نیز مورد ارزیابی تجربی قرار گیرد. برای این مهم، از داده‌های «پیمایش ملی تدین اسلامی ایرانیان» (طالبان، ۱۳۹۳) استفاده گردید که مشتمل بر ۴۹۳۷ نفر از جمعیت ایرانیان مسلمان ۱۸ سال به بالای خانوارهای شهری و روستایی ساکن در ۳۰ استان کشور به عنوان نمونه تحقیق بود.^۲

قبل از ورود به اصل بحث، تذکر این نکته روش‌شناختی حائز اهمیت است که برای استنباط معتبر از تأثیر تجربه دانشگاهی بر دینداری دانشجویان نیازمند داده‌های طولی به شکل پانلی هستیم که ابتدا، دینداری نمونه‌ای از دانشجویان را در بدو ورود به دانشگاه‌ها بسنجیم و سپس، با نتایج سنجش دینداری همان دانشجویان در چهار سال بعد (یا کمتر یا بیشتر) مقایسه نماییم. ضمن آن که لازم است بدانیم که در طول همین دوره زمانی،

۱. تا جایی که احصاء گردید که مسلماً استقرای تام نبوده است.

۲. علاقمندان به آگاهی از چگونگی تعیین حجم و شیوة انتخاب نمونه‌ها از استان‌ها گرفته تا فرد داخل خانوار می‌توانند به صفحات ۶۸ الی ۹۱ «پیمایش ملی تدین اسلامی ایرانیان» (طالبان، ۱۳۹۳) مراجعه نمایند.

دینداری همتایان آنان که دانشگاه نرفته‌اند نیز چقدر تغییر کرده است. در حقیقت، تا چنین گروه کنترلی نباشد، نمی‌توان در باره تأثیر علی تجربه دانشگاهی بر دینداری دانشجویان نتیجه‌گیری معتبری استنتاج شود. از آنجا که در ایران چنین پایگاه داده‌های طولی و بلندمدت به شکل پانلی وجود ندارد، نمی‌توان به‌طور کاملاً معتبر نشان داد که تحصیلات دانشگاهی روی دینداری دانشجویان تأثیر می‌گذارد یا خیر. در نتیجه، تنها کاری که می‌توان انجام داد این است که گروه تحصیل‌کردگان دانشگاهی را با سایر گروه‌ها مقایسه کنیم و با کنترل‌های آماری استنباط‌هایی را در این خصوص ارایه دهیم. با این وجود، نباید فراموش کرد در فقدان چنین داده‌های طولی، همه نتایج به‌دست آمده را می‌توان تا حدودی مورد پرسش و تردید قرار داد.

برای تمهید پاسخی تجربی به این پرسش که «آیا در ایران، تفاوت معناداری میان دینداری تحصیل‌کردگان دانشگاهی با کسانی که تجربه دانشگاهی ندارند، وجود دارد؟» ابتدا، دو اعتقاد اصلی (اعتقاد به خداوند و معاد) به همراه دو عمل واجب (نماز و روزه ماه رمضان) در دین اسلام مدنظر گرفته شد و تفاوت تحصیل‌کردگان دانشگاهی با کسانی که تجربه دانشگاهی ندارند از حیث این شاخص‌های دینداری بررسی شد و توزیع این شاخص‌ها از حیث برخی متغیرهای زمینه‌ای پاسخگویان نیز مورد مقایسه قرار گرفت. به دو دلیل مهم بر این متغیرهای زمینه‌ای یا ویژگی‌های جمعیت‌شناختی پاسخگویان تأکید نموده‌ایم. نخست، هنگامی که نرخ‌های دینداری در میان زیرگروه‌های یک جمعیت مورد مقایسه قرار می‌گیرند، فرد بایستی ابتدا بپذیرد که این نرخ‌ها می‌توانند با همه ویژگی‌های جمعیت‌شناختی آن گروه‌ها تغییر یابند؛ و به‌طور پیشینی، دلیلی برای تمایز بخشیدن و جدا کردن تأثیرات مرتبط با تحصیلات افراد از سایر ویژگی‌های آنان، که مرتبط با جنسیت، سن، وضعیت زناشویی و... است، وجود ندارد. دوم، این احتمال همواره وجود دارد که دینداری پایین‌تر پاسخگویانی که تحصیلات دانشگاهی دارند ممکن است تابعی از تفاوت‌های جمعیت‌شناختی آنان نسبت به سایر پاسخگویان بوده باشد (یاناکن، استارک و فینک، ۱۹۹۸). بدین ترتیب، دینداری ایرانیان مسلمان بر اساس زیرگروه‌های جمعیتی آنان محاسبه و مقایسه شد. جدول شماره (۲)، نتایج این مقایسه را به نمایش گذاشته است.

جدول شماره (۲). دینداری بر اساس زیرگروه‌های جمعیت مسلمانان ایرانی

اعتقاد به خداوند	بی اعتقاد به خداوند	اعتقاد به معاد	بی اعتقاد به معاد	نمازخوان دائمی	بی نماز	روزه گیر دائمی	روزه‌نگیر
۹۸,۳٪	۰,۹٪	۹۴,۵٪	۱,۷٪	۶۱,۴٪	۹,۲٪	۴۷,۴٪	۱۱,۵٪
۹۹,۲٪	۰,۵٪	۹۵,۷٪	۱,۳٪	۶۳٪	۶٪	۴۷,۴٪	۹,۵٪
-۰/۹	+۰/۴	-۱/۲	+۰/۴	-۱/۶	+۳/۲	۰/۰	+۲
۰/۱۷	۰/۴۸	۰/۱۶	۰/۰۲				
۹۸,۶٪	۰,۸٪	۹۴,۷٪	۱,۹٪	۵۸,۹٪	۹,۲٪	۴۴,۸٪	۱۱,۵٪
۹۹,۵٪	۰,۳٪	۹۶,۴٪	۰,۹٪	۶۷,۲٪	۳,۲٪	۴۹,۶٪	۸٪
-۰/۹	+۰/۵	-۱/۷	+۱	-۸/۳	+۶	-۴/۸	+۳/۵
۰/۰۲	۰/۰۰۳	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰				
۹۸,۸٪	۰,۷٪	۹۴,۴٪	۱,۷٪	۵۵,۲٪	۸,۳٪	۴۳,۲٪	۱۰,۱٪
۹۹,۲٪	۰,۴٪	۹۶,۶٪	۱,۱٪	۶۹,۶٪	۴,۵٪	۵۰,۶٪	۹,۴٪
-۰/۴	+۰/۳	-۲/۲	+۰/۶	-۱۴/۴	+۳/۸	-۷/۴	+۰/۷
۰/۲۳	۰/۰۸	۰/۰۰۰	۰/۰۳				
۹۸,۴٪	۱٪	۹۳,۷٪	۲,۱٪	۵۲,۲٪	۱۰,۷٪	۴۱,۱٪	۱۱,۴٪
۹۹,۳٪	۰,۳٪	۹۶,۴٪	۱,۱٪	۶۷,۶٪	۴,۴٪	۴۹,۹٪	۹,۱٪
-۰/۹	+۰/۷	-۲/۷	+۱	-۱۵/۴	+۶/۳	-۸/۸	+۲/۳
۰/۰۰۴	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰				
۹۸,۸٪	۰,۷٪	۹۴,۴٪	۱,۷٪	۵۵,۲٪	۸,۳٪	۴۳,۲٪	۱۰,۱٪
۹۹,۲٪	۰,۴٪	۹۶,۶٪	۱,۱٪	۶۹,۶٪	۴,۵٪	۵۰,۶٪	۹,۴٪
-۰/۴	+۰/۳	-۲/۲	+۰/۶	-۱۴/۴	+۳/۸	-۷/۴	+۰/۷
۰/۲۳	۰/۰۸	۰/۰۰۰	۰/۰۳				

* منظور از «تحصیل‌کردگان دانشگاهی» کلیه پاسخگویانی است که ۲ سال یا بیشتر تحصیلات دانشگاهی داشته‌اند.

یافته‌های مندرج در جدول شماره (۲) حکایت از آن دارد که دینداری «تحصیل‌کردگان دانشگاهی» از حیث دو شاخص اصلی اعتقادات مذهبی و دو شاخص اعمال واجب مذهبی اندکی کمتر از جمعیت عمومی مردم بوده است. البته، این تفاوت در اعتقاد به خداوند و اعتقاد به معاد از لحاظ آماری معنادار نشده است؛ و این بدین معناست که نمی‌توان بین

فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران

۲۴

دوره ۱۳، شماره ۱
بهار ۱۳۹۹
پیاپی ۴۹

تحصیل‌کردگان دانشگاهی با عموم مردم از حیث اعتقاد به این دو رکن دین اسلام تفاوتی واقعی قائل شد. همچنین، نسبت‌های بالای ۹۰ درصد معتقدان به خدا و حیات پس از مرگ در میان تحصیل‌کردگان دانشگاهی حکایت از التزام مذهبی بسیار بالای آنان از این حیث دارد. نکته حائز اهمیت این است که نسبت‌های این دو شاخص اعتقادی دینداری نشان می‌دهند میزان تفاوتی که تحصیل‌کردگان دانشگاهی را از جمعیت عمومی مسلمانان ایرانی جدا نموده، در اکثر موارد، بزرگ‌تر از تفاوت پاسخگویان از حیث سایر متغیرهای زمینه‌ای‌شان نیست؛ یعنی، بزرگ‌تر از تفاوت‌هایی نیست که مردان را از زنان، جوانان را از بزرگسالان، مجردها را از متأهل‌ها، و شهرنشینان را از روستائینان جدا نموده است.

از حیث شاخص «پابندی به نماز» (بهترین سنجۀ منفرد التزام مناسکی دین در ایران) شکافی به اندازه حدود یک و نیم درصد، نسبت تحصیل‌کردگان دانشگاهی را که دائماً نماز می‌خوانند را از نسبت متناظرشان از عموم مردم جدا نموده است (۶۱,۴ درصد در برابر ۶۳ درصد). ولی این میزان از شکاف، بیش از ۵ برابر کمتر از مقدار شکاف میان مردان از زنان (۵۸,۹ درصد در برابر ۶۷,۲ درصد)، ۹ برابر کمتر از مقدار شکاف میان جوانان از بزرگسالان و همچنین، شهرنشینان از روستائینان (۵۵,۲ درصد در برابر ۶۹,۶ درصد)، و ۹,۵ برابر کمتر از مقدار شکاف میان مجردان از متأهلان (۵۲,۲ درصد در برابر ۶۷,۶ درصد) می‌باشد.

درخصوص دومین عمل واجب دینی یعنی «پابندی به روزه در ماه رمضان» نیز نتایج مندرج در جدول شماره (۲) حکایت از آن دارد که نرخ پابندی به روزه واجب برای تحصیل‌کردگان دانشگاهی با جمعیت عمومی مردم مشابه و یکسان است (۴۷,۴ درصد برای هر دو گروه). درحالی‌که، این نرخ بر اساس سایر ویژگی‌های زمینه‌ای پاسخگویان، غیرمشابه و متفاوت است: حدود ۵ درصد فاصله کمتر مردان از زنان (۴۴,۸ درصد در برابر ۴۹,۶ درصد)، بیش از ۷ درصد فاصله کمتر جوانان از بزرگسالان و شهرنشینان از روستائینان (۴۳,۲ درصد در برابر ۵۰,۶ درصد)، و همچنین، نزدیک به ۹ درصد فاصله کمتر مجردان از متأهلان (۴۱,۱ درصد در برابر ۴۹,۹ درصد). همان‌طور که ملاحظه می‌شود، اکثر این تفاوت‌ها بزرگ‌تر از تفاوت‌های مذهبی بودن میان تحصیل‌کردگان دانشگاهی با سایر پاسخگویان است. این بدان معناست که اگرچه میزان مذهبی بودن تحصیل‌کردگان دانشگاهی

اندکی کمتر از عموم مردم است، ولی میزان این تفاوت‌ها بزرگ‌تر از تفاوت‌ها میان جنسیت، سن، وضعیت تأهل و منطقه جغرافیایی سکونت آنان نیست.

از آنجا که نرخ دینداری تحصیل‌کردگان دانشگاهی ممکن است تابعی از تفاوت‌های جمعیت‌شناختی پاسخگویان و زمینه مذهبی آنان با سایر پاسخگویان قبل از ورود به دانشگاه بوده باشد، ضروری دیده شد تا از طریق تحلیل رگرسیون تأثیر خالص تحصیلات دانشگاهی را با کنار گذاشتن اثر متغیرهای مذکور به دست آوریم. در واقع، تحلیل رگرسیون این امکان را به ما می‌دهد تا با کنترل عواملی که به عنوان پیش‌بین دینداری شناخته یا فرض گرفته شده‌اند، با اعتبار بیشتری دینداری گروه هدف (تحصیل‌کردگان دانشگاهی) را با عموم مردم مقایسه کنیم.

۶. تحلیل رگرسیون از اثر خالص تحصیلات دانشگاهی بر دینداری

قبل از واریسی نتایج، لازم است توضیحاتی درخصوص چگونگی ساخت متغیرهای مربوطه ارائه شود. به دلیل مسائل مربوط به افزایش اعتبار در تحلیل رگرسیون، بهترین کار آن است که سؤالات یا معرّف‌های منفرد مربوط به اجزای مختلف دینداری را در درون مقیاس‌هایی قرار دهیم که هر یک، بُعدی از دینداری را مورد سنجش قرار می‌دهند؛ مشروط به اینکه همبستگی بین سؤالات یا معرّف‌های درون هر مقیاس به اندازه کافی قوی باشد. به همین منظور، دینداری ابتدا به سه بُعد اعتقادی، عاطفی و رفتاری تقسیم شد.^۱ بُعد اعتقادی دینداری با هشت گویه در خصوص اعتقاد به خداوند، پیامبری حضرت محمد(ص)، قرآن مجید، معاد، عدل الهی، عصمت و شفاعت پیامبر اسلام، و وجود فرشتگان یا ملائکه مورد سنجش قرار گرفت که همبستگی درونی این مقیاس با شاخص آلفای کرونباخ معادل با ۰/۹۳ یعنی عالی ارزیابی شد. بُعد عاطفی دینداری نیز با هشت گویه در خصوص احساسات مذهبی همچون: معنویت خاص حین عبادت، حضور خداوند، ترس از خداوند، توبه، نزدیکی به خداوند، پاسخ خداوند به خواسته‌های فرد، توجه همیشگی به خداوند؛ و همچنین، کمک گرفتن از خداوند، توکل و نذر کردن (نذر کردن غیر از عمل

۱. برای دیدن استدلال‌های اقامه‌شده در چگونگی مفهوم‌سازی دینداری با سه بُعد اعتقادی، عاطفی و رفتاری ر. ک. به: طالبان ۱۳۹۳.

کردن به نذر است. نذر نوعی درخواست نمودن از خداوند است) مورد سنجش قرار گرفت. همبستگی درونی این مقیاس با شاخص آلفای کرونباخ معادل با $0/83$ یعنی بسیار خوب ارزیابی شد. بُعد رفتاری دینداری شامل دو نوع «فردی» و «جمعی» از اعمال دینی بود که سنجش اعمال دینی فردی با ۸ سؤال درخصوص نمازهای یومیه، روزه گرفتن، تلاوت قرآن، صدقه دادن، و به طور فردی دعا یا زیارت نامه خواندن؛ و اعمال دینی جمعی نیز با ۸ سؤال درخصوص شرکت در نماز جمعه، نماز جماعت در مسجد یا ادارات، شرکت در مراسم بزرگداشت جشن های مذهبی (مثل، مولودی ها و اعیاد مذهبی)، شرکت در هیئت های مذهبی، شرکت در مراسم تاسوعا و عاشورا، شرکت در مراسم دعا (مثل، دعای کمیل، دعای توسل، زیارت عاشورا و...)، شرکت در مراسم روضه یا عزاداری، و شرکت در مراسم شب های احیاء در ماه رمضان صورت پذیرفت. همبستگی درونی این مقیاس $0/90$ یعنی عالی ارزیابی شد. شاخص مرکب دینداری از ترکیب وزنی سه بُعد اعتقادی، عاطفی، و رفتاری دینداری بر اساس تکنیک «تحلیل مؤلفه های اصلی» در تحلیل عاملی ساخته شد.

همچنین، برای ساخت سنجۀ «زمینه مذهبی خانوادگی» ابتدا از پاسخگویان خواسته شد تا میزان مذهبی بودن مادر و پدر خویش را در یک مقیاس صفر تا بیست معین نمایند. جمع این دو نمره به عنوان مؤلفۀ اول این سنجۀ در نظر گرفته شد. سپس، ارزیابی پاسخگویان از میزان تقید هر یک از والدین شان به اعمال مذهبی مهم (نماز خواندن، روزه گرفتن، مسجد رفتن، نماز جمعه رفتن، و شرکت در مراسم روضه و هیئت مذهبی) مورد پرسش قرار گرفت.^۱ جمع این ده نمره (پنج عمل مذهبی برای مادر و پدر) به عنوان مؤلفۀ دوم در نظر گرفته شد. در گام بعدی، از نتایج گویه ای استفاده شد که از پاسخگو پرسیده بود که کدامیک از والدین شان بیشتر تأکید داشته اند که وی نماز بخواند؟ گزینه های پاسخ عبارت بودند از مادر، پدر، هر دو، و هیچکدام. چون این متغیر، متغیری مقوله ای بود به یک بردار دوشقی یا متغیر تصنعی تبدیل شد به نحوی که سه گزینه اول، که نشانه تلاش

۱. برخی جامعه شناسان نیز از همین شاخص برای سنجش «جَوّ مذهبی خانوادگی» (فیچتر، ۱۹۶۹، ۱۷۲) یا «جامعه پذیری مذهبی خانوادگی» (روف و هوگ، ۱۹۸۰، ۴۰۹؛ کورن وال، ۱۹۸۹، ۵۸۲؛ استولز، ۲۰۰۹، ۳۶۱) استفاده نموده اند.

والدین در اجتماعی کردن مذهبی فرزندشان بوده است، کُد یک و گزینه آخر، کُد صفر گرفت. در نهایت، سنجۀ «زمینه مذهبی خانوادگی»، همانند سنجۀ دینداری، از ترکیب وزنی متغیرهای مذکور بر اساس تکنیک «تحلیل مؤلفه‌های اصلی» در تحلیل عاملی پس از استاندارد کردن نمره‌ها ساخته شد. نتایج مربوط به تحلیل رگرسیون چندگانه برای برآورد اثر خالص تحصیلات دانشگاهی بر دینداری پاسخگویان پس از کنترل سایر متغیرها گزارش می‌شود. جدول شماره (۳)، این نتایج را در قالب ضرایب استاندارد رگرسیون دینداری بر متغیرهای زمینه‌ای پاسخگویان منعکس نموده است.

جدول شماره (۳). دینداری به عنوان تابعی از تحصیلات عالی، زمینه مذهبی و سایر ویژگی‌های جمعیت‌شناختی

تحصیلات دانشگاهی	اعتقادات دینی	احساسات دینی	اعمال دینی	دینداری کل
	-۰/۰۲ (۰/۲۳)	+۰/۰۲ (۰/۳۳)	+۰/۰۷ (۰/۷۰)	+۰/۰۰۹ (۰/۶۶)
مرد	-۰/۰۵ (۰/۰۰۹)	-۰/۰۹ (۰/۰۰۰)	-۰/۰۹ (۰/۰۰۰)	-۰/۱۰ (۰/۰۰۰)
مجرد	-۰/۰۴ (۰/۰۵)	-۰/۱۰ (۰/۰۰۰)	-۰/۰۹ (۰/۰۰۰)	-۰/۱۰ (۰/۰۰۰)
شهرنشین	-۰/۰۴ (۰/۰۷)	+۰/۰۶ (۰/۰۰۲)	+۰/۰۶ (۰/۰۰۱)	+۰/۰۶ (۰/۰۰۲)
سن	-۰/۰۰۹ (۰/۷۰)	+۰/۰۴ (۰/۰۴)	+۰/۰۷ (۰/۰۰۰)	+۰/۰۶ (۰/۰۰۴)
درآمد	-۰/۰۱ (۰/۵۹)	-۰/۰۲ (۰/۳۵)	-۰/۰۲ (۰/۲۰)	-۰/۰۴ (۰/۰۴)
زمینه مذهبی	+۰/۱۴ (۰/۰۰۰)	+۰/۱۹ (۰/۰۰۰)	+۰/۳۳ (۰/۰۰۰)	+۰/۳۱ (۰/۰۰۰)
R ^۲	۰/۰۳	۰/۰۷	۰/۱۵	۰/۱۴
Sig	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰

* اعداد داخل پرانتز نشان‌دهنده سطح معناداری آماری است.

لازم به ذکر است که در جدول شماره (۳)، ضرایب استاندارد رگرسیون در سطر اول مربوط به متغیر تصنعی تحصیل‌کردگان دانشگاهی در برابر پاسخگویانی است که فاقد تجربه دانشگاهی بوده‌اند و نشان می‌دهد تا چه حد دینداری (در هر یک از ابعاد یا در کل)

تحت تأثیر تحصیلات دانشگاهی بوده است. با توجه به علائم ضرایب رگرسیون، یافته‌های مندرج در این سطر حکایت از آن دارند که تحصیلات دانشگاهی فقط در بُعد اعتقادات دینی بوده که مطابق با انتظار تز سکولاریزاسیون اثری منفی یا کاهشی از خود نشان داده است که البته، به دلیل معنی‌دار نبودن آماری ($p = 0/23$) نمی‌توان به آن اعتماد نمود. در مقابل، اثر تحصیلات دانشگاهی بر سایر مقیاس‌های دینداری برخلاف انتظار تز سکولاریزاسیون، مثبت بوده است؛ که البته، به آنها نیز به دلیل معنی‌دار نبودن آماری نمی‌توان اعتماد نمود.

در هر حال، نتایج مندرج در جدول شماره (۳) حکایت از آن دارند که بعد از کنترل ویژگی‌های جمعیت‌شناختی و زمینه مذهبی پاسخگویان، اثر خالص تحصیلات دانشگاهی بر ابعاد و کلیت دینداری بسیار ناچیز یا نزدیک به هیچ بوده و از حیث آماری غیرمعنادار است. به عبارت دیگر، با کنترل متغیرهای مذکور روشن گردید که دینداری نسبتاً کمتر تحصیل‌کردگان دانشگاهی در مقایسه با سایر پاسخگویانی که تجربه تحصیل در دانشگاه نداشته‌اند (منعکس شده در جدول قبلی) را نمی‌توان به تحصیل در دانشگاه نسبت داد. همان‌طور که از مقایسه ضرایب رگرسیون مربوط به زمینه مذهبی خانوادگی پاسخگویان استنباط می‌شود، تفاوت دینداری را باید بیشتر تحت تأثیر زمینه مذهبی خانوادگی پاسخگویان دانست نه تحصیل در دانشگاه. در واقع، داده‌های این تحقیق حمایتی تجربی برای این استدلال فراهم می‌آورند که آن چیزی که غالباً به عنوان تأثیرات دانشگاه بر کاهش التزام مذهبی دانشجویان در مقایسه با هم‌تایان‌شان، که فاقد تحصیلات دانشگاهی بوده‌اند، مطرح می‌شود بیشتر به خاطر تفاوت در زمینه‌های خانوادگی و جامعه‌پذیری اولیه قبل از ورود به دانشگاه بوده نه این که محصول تجربیات آنان بعد از ورود به دانشگاه‌ها باشد.

۷. رشته تحصیلی دانشگاهی و دینداری

چنان که پیش از این گفته شد، یکی از مهم‌ترین پیش‌بینی‌های تجربی مأخوذ از فرض ناسازگاری میان علم و دین در تز سکولاریزاسیون عبارت از آن بود که دینداری عالمان علوم

سخت (علوم طبیعی) پایین‌تر از دینداری عالمان علوم نرم (علوم انسانی و اجتماعی) می‌باشد. متأسفانه، به دلیل نبود هرگونه داده درخصوص دینداری اساتید دانشگاه‌ها در ایران، ارزیابی یا بررسی تجربی یک چنین گزاره‌ای با جمعیت عالمان دانشگاهی فعلاً امکان‌ناپذیر نیست. با وجود این، می‌توان یک گام به عقب رفت و به جای اساتید، دینداری دانشجویان رشته‌های مختلف در ایران را مورد مقایسه قرار داد. برای این مهم، از داده‌های پژوهش ملی «سبک زندگی دانشجویان» (ایسپا، ۱۳۹۴) استفاده گردید. جمعیت تحقیق مذکور شامل کلیه دانشجویان دانشگاه‌های دولتی ایران بود که ۲۶۰۰ دانشجو، نمونه این تحقیق را تشکیل دادند. البته، جهت استنباط معتبر و ارزیابی تجربی ساده‌تر، دو گروه تحصیلی «هنر» و «کشاورزی و دامپزشکی» به دلیل قلت دانشجویان حذف گردیده و کلاً جمعیت دانشجویان در چهار گروه تحصیلی «علوم پایه»، «فنی و مهندسی»، «پزشکی»، «علوم انسانی و اجتماعی» مورد مقایسه قرار گرفت. همچنین، با توجه به تفاوت در مفهوم‌سازی دینداری در پژوهش مزبور، فقط به دو عمل واجب دینی که در عرف مسلمانان ایرانی از اهمیت به‌سزایی برخوردارند، اکتفاء شد. جدول شماره (۴) نتایج یک چنین مقایسه‌ای را به نمایش گذاشته است.

جدول شماره (۴). التزام رفتاری دانشجویان به مناسک واجب دینی بر اساس رشته‌های دانشگاهی

روزه‌گیر دائمی	روزه‌گیر دائمی	بی‌نماز	نمازخوان دائمی	
۱۳,۴%	۴۲,۵%	۱۴,۷%	۴۶,۱%	علوم پایه (۶۱۴ نفر)
۱۶,۴%	۳۷%	۲۱,۵%	۴۲,۵%	فنی و مهندسی (۵۵۷ نفر)
۱۲,۷%	۴۰,۳%	۱۵,۵%	۵۰,۳%	پزشکی (۱۸۲ نفر)
۱۸,۱%	۳۷,۴%	۱۸,۸%	۴۲,۴%	علوم انسانی و اجتماعی (۱۰۳۸ نفر)

یافته‌های مندرج در جدول شماره (۴) نشان می‌دهند که از حیث این دو شاخص مهم دینداری در ایران، دانشجویان گروه‌های علوم سخت (علوم پایه، فنی و مهندسی، و پزشکی) به‌طور متوسط دیندارتر از همتایان خود در علوم نرم (علوم انسانی و اجتماعی) بوده‌اند:

متوسط نسبت ملتزمان دائمی به نماز در میان دانشجویان گروه‌های علوم سخت $[۴۶,۳ = ۳]$: $(۴۶,۵ + ۴۲,۳ + ۵۰)$ بیشتر از دانشجویان علوم نرم $(۴۲,۴)$ درصد است. در مقابل، نسبت دانشجویان گروه‌های علوم سخت که اصلاً نماز نمی‌خوانند $[۱۷,۳ = ۳ : (۱۵,۵ + ۲۱,۵ + ۱۴,۷)]$ کمتر از دانشجویان علوم نرم $(۱۸,۸)$ درصد است. عیناً همین الگو برای متغیر پابندی دانشجویان به روزه نیز مشاهده می‌شود که کاملاً مغایر با فرضیه منبعث از تز ناسازگاری علم با دین بوده و برای یک چنین فرضیه‌ای دلالت ابطالی دارد.

۸. نتیجه‌گیری

علوم اجتماعی در اکثر تاریخ خود در مطالعه علمی دین تحت چنبره «مفروضه کنشگر نامعقول» قرار گرفته بود. رفتارهای مذهبی بر اساس تفکر ابتدایی، انگیزش‌های روان‌نژندی، و شرطی‌سازی اجتماعی تبیین می‌شدند و افول دین و دینداری نیز به‌عنوان پیامد اجتناب‌ناپذیر روشنگری‌های علم و پیشرفت‌های تکنولوژیک دیده می‌شده است. اگرچه، دیدگاه‌های مبتنی بر مفروضه کنشگر نامعقول بنیان‌های تجربی چندان قوی‌ای نداشتند، ولی به مدت بیش از یک قرن، پژوهش‌های علمی درخصوص دین را در سیطره خود قرار داده بودند. در واقع، کاهش اعتقادات و اعمال مذهبی افراد بر اساس تجربه تحصیلات دانشگاهی از دیرباز به‌عنوان یکی از مکانیسم‌های اصلی سکولاریزاسیون در سطح فردی تصور شده بود.

از اواخر قرن بیستم و به‌ویژه اوایل قرن بیست‌ویکم مجموعه‌ای فزاینده از داده‌های تجربی نشان داده‌اند که این رویکرد سنتی به مطالعه علمی دین معیوب می‌باشد. بسیاری از این داده‌ها، به‌طور جدی، با مدعاهای قدیمی ولی همچنان محبوب دانش‌پژوهان علوم اجتماعی مبنی بر «ناسازگاری علم با دین»، «افول و زوال تدریجی دین» و «ریشه‌های آسیب‌شناختی التزام مذهبی» در چالش بوده‌اند. همچنین، جامعه‌شناسان بر مزایای رویکرد انتخاب بخردانه در مطالعه علمی دین به‌عنوان «پارادایمی جدید» به بحث و

مجادله مشغول شده‌اند.^۱ برخی از جامعه‌شناسان دین تلاش زیادی نموده‌اند تا نشان دهند که مردم در کنش‌های مذهبی و انتخاب‌های دینی خود، همانند کنش‌ها و تصمیمات سکولار یا غیردینی‌شان، منطقی و عقلانی عمل می‌کنند (یاناکن، ۱۹۹۷؛ هچتر^۲، ۱۹۹۷؛ استارک و فینک، ۲۰۰۰؛ استارک، ۲۰۰۶).

از سویی دیگر، شواهد ارائه‌شده در مقاله حاضر نشان داد که اکثر ادبیات حجیم مربوط به ارتباط تحصیلات دانشگاهی با کاهش دینداری دانشجویان که تحت سیطره پارادایم سکولاریزاسیون و فرضیه ناسازگاری علم با دین تولید شده بود، از حمایت تجربی لازم برخوردار نیست. به علاوه، تحلیل داده‌های مربوط به دینداری مسلمانان ایرانی نشان داد که تفاوت دینداری جمعیت نمونه تحقیق بیشتر تحت تأثیر زمینه مذهبی خانوادگی آنان بوده است نه تحصیل در دانشگاه. به عبارت دیگر، به این نتیجه رسیدیم که آن چیزی که غالباً به‌عنوان تأثیرات دانشگاه بر کاهش التزام مذهبی دانشجویان در مقایسه با هم‌تایان‌شان که فاقد تحصیلات دانشگاهی بوده‌اند، مطرح می‌شود، بیشتر به‌خاطر تفاوت در زمینه‌های خانوادگی و جامعه‌پذیری اولیه آنان قبل از ورود به دانشگاه بوده نه این که محصول تجربیات آنان بعد از ورود به دانشگاه‌ها باشد.

در پایان، مجدداً تأکید می‌شود که با توجه به اهمیت مسئله‌ای همچون نتایج گسترش آموزش عالی در دینداری تحصیل‌کردگان دانشگاهی در ایران، انجام تحقیقات طولی به‌شکل پانلی ضرورت تام دارد تا یک چنین داده‌هایی ما را قادر سازند با اطمینان و اعتبار بیشتری درخصوص تأثیر علی تجربه دانشگاهی بر دینداری افراد نتیجه‌گیری کنیم. اگرچه، نتایج مطالعه حاضر همواره در معرض چالش و تجدید نظر در پرتوی تحقیقات بیشتر به‌ویژه با داده‌های طولی است، ولی امیدواریم که دیگران را به تحقیق بیشتر و تحلیل عمیق‌تر وادار ساخته باشیم.

۱. برای مروری به این مجادلات ر. ک. به: چاوز و گورسکی، ۲۰۰۱؛ استارک و فینک، ۲۰۰۲؛ لچنر، ۲۰۰۷؛ بروس، ۲۰۱۱.
2. Hechter

منابع

- ایسپا (۱۳۹۴). سبک زندگی دانشجویان. تهران: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی.
- پالس، دانیل (۱۳۸۹). هفت نظریه در باب دین (مترجم: محمدعزیز بختیاری). تهران: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- طالبان، محمدرضا (۱۳۹۳). پیمایش ملی تدین اسلامی ایرانیان. تهران: مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران.
- Adorno, T., Frankle-Brunswik, E., Levinson, D., & Sanford, N. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper and Sons.
- Albrecht, S. L., & Heaton, T. B. (1984). Secularization, higher education, and religiosity. *Review of Religious Research*, 26(1), 43. doi:10.2307/3511041
- Allport, G. (1960). *The individual and his religion*. New York: Macmillan.
- Allport, G. W. (1963). Behavioral science, religion, and mental health. *Journal of Religion and Health*, 2(3), 187-197. doi:10.1007/bf01533333
- Anthony, D. (1990). Religious movements and brainwashing litigation: Evaluating key testimony. In *In Gods We Trust* (pp. 295-343; 2nd ed.), edited by Thomas Robbins and Dick Anthony. New Brunswick, N.J. Transaction Publishers.
- Balswick, J., Ward, D. M., & Carlson, D. E. (1975). Theological and socio-political belief change among religiously conservative students. *Review of Religious Research*, 17(1), 61. doi:10.2307/3509912
- Barker, E. (1984). *The making of a Moonie: Bruin washing or choice*. Oxford: Basil Blackwell.
- Barro, R., & McCleary, R. (2002). Religion and political economy in an international panel. doi:10.3386/w8931
- Barron, F. (1953). An ego-strength scale which predicts response to psychotherapy. *Journal of Consulting Psychology*, 17(5), 327-333. doi:10.1037/h0061962
- Becker, L. B. (1977). Predictors of change in religious beliefs and behaviors during college. *Sociological Analysis*, 38(1), 65. doi:10.2307/3709838
- Beckford, J. (2003). *Social theory and religion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beckwith, B. (1985). *The decline of U.S. religious faith, 1912-1984*. Palo Alto, CA: B.P. Beckwith.
- Bergin, A. E. (1983). Religiosity and mental health: A critical reevaluation and meta-analysis. *Professional Psychology: Research and Practice*, 14(2), 170-184. doi:10.1037/0735-7028.14.2.170
- Bertrand, R. (2015) The limits of secularization through education. *Journal of Religion & Society*, 17, 1-43.

- Bowie, F. (2006). *Anthropology of religion*. In: The Blackwell companion to the study of religion (pp. 3-24), edited by Robert Segal, Blackwell Publishing Ltd.
- Brown, S., & Taylor, K. (2007). Religion and education: Evidence from the National Child Development Study. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 63(3), 439-460. doi:10.1016/j.jebo.2005.08.003
- Bruce, S. (1993). Religion and rational choice: A critique of economic explanations of religious behavior. *Sociology of Religion*, 54(2), 193-205. doi:10.2307/3712139
- Bruce, S. (2011) *Secularization: In defense of an unfashionable theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Campbell, R. (2005). Students' views on the relationship between religion and science: analyses of results from a comparative study. *Canadian Review of Sociology & Anthropology*, 42, 249-65. doi: 10.1111/j.1755-618x.2005.tb00839.x
- Caplovitz, D., & Sherrow, F. (1977). *The religious drop-outs: Apostasy among college graduates*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Carpenter, J. A. (1998). Review essay: religion in American academic life. *Religion and American Culture*, 8, 265-81.
- Casanova, J. (1994). *Public religions in the modern world*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Chaves, M., & Gorski, Ph. (2001). Religious Pluralism and religious participation, *Annual Review of Sociology*, 27, 261-281. doi: 10.1146/annurev.soc.27.1.261
- Cherry, C., DeBerg, B., & Porterfield, A. (2001). *Religion on campus*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Clydesdale, T. (2007). *The first year out: Understanding American teens after high school*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Cornwall, M. (1989). The determinants of religious behavior: A theoretical model and empirical test. *Social Forces*, 68(2), 572-592. doi:10.1093/sf/68.2.572
- Demerath, N. J. (1995). Rational paradigms, A-rational religion, and the debate over secularization. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34(1), 105. doi:10.2307/1386527
- Dobbelaere, K. (2004). *Secularization: An analysis at three levels*. Brussels: P.I.E.-Peter Lang.
- Douglas, P., & Brunner, E. (1935). *The Protestant Church as a social institution*. New York: Russell and Russell.
- Ellis, A. (1980). Psychotherapy and atheistic values. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 48, 635-39. doi: 10.1037/0022-006x.48.5.635
- Ellison, Ch. (1993). Religion, the life stress Paradigm, and the study of depression. In: *Religion in Aging and Mental Health* (Jeffrey S. Levin, Ed.; pp78-121). Thousand Oaks, Calif.: Sage.

- Evans, J. (2009). *Religious opposition to science*. Paper presented at the annual meeting of the *Society for the Scientific Study of Religion*, October 23–25, Denver, CO.
- Evans-Pritchard, E. (1965). *Theories of primitive religion*. Oxford: Clarendon Press.
- Feldman, K. (1969). Change and stability of religious orientations during college. *Review of Religious Research*, 11, 40–60.
- Feldman, K., & Newcomb, Th. (1970). *The impact of college on students*. San Francisco, Calif.: Jossey-Bass.
- Fichter, J.H., 1969. Sociological measurement of religiosity. *Review of Religious Research*, 10(3), 169. doi: 10.2307/3510744
- Finke, R., & Stark, R. (1992). *The churching of America: 1776-1990*. Rutgers University Press.
- Freud, S. (1927). *The Future of an Illusion*. Garden City, N.Y.: Doubleday.
- Funk, R. B., & Willits, F. K. (1987). college attendance and attitude change: A panel study, 1970-81. *Sociology of Education*, 60(4), 224. doi:10.2307/2112558
- Greeley, A. (1989). *Religious change in America*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Gruber, J. (2005). Religious market structure, religious participation, and outcomes: Is religion good for you?. *NBER Working Paper*. No. 11377 doi:10.3386/w11377
- Hadaway, C. & Roof, W. (1988). Apostasy in American churches: Evidence from National Survey Data, Pp. 29-46 in: *Falling from the Faith: Causes and Consequences of Religious Apostasy*, Edited by D. Bromley. Newbury Park: Sage.
- Hadden, J. K. (1987). Toward desacralizing secularization theory. *Social Forces*, 65(3), 587. doi:10.2307/2578520
- Hechter, M. (1997). Religion and rational choice theory. In: *Rational Choice Theory and Religion: Summary and Assessment* (pp. 147–59), edited by Lawrence A. Young. New York: Routledge.
- Hill, J. P. (2009). Higher education as moral community: Institutional influences on religious participation during college. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(3), 515–534. doi:10.1111/j.1468-5906.2009.01463.x
- Hunter, J. D. (1983). *American evangelicalism: Conservative religion and the quandary of modernity*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Iannaccone, L. (1997). Rational choice: Framework for the scientific study of religion'. In: *Rational Choice Theory and Religion: Summary and Assessment* (pp. 25–44), edited by Lawrence A. Young. New York: Routledge.
- Johnson, D. C. (1997). Formal education vs. religious belief: Soliciting new evidence with multinomial logit modeling. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36, 231–246. doi: 10.2307/1387555
- Kingsley, D. (1949). *Human Society*. New York: Macmillan.

- Kirkpatrick, L. A., & Hood, R. W. (1990). Intrinsic-extrinsic religious orientation: The boon or bane of contemporary psychology of religion? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29(4), 442. doi:10.2307/1387311
- Iannaccone, L. (1998). An Introduction to the Economics of Religion. *Journal of Economic Literature*, 36 (3) 1465-1495.
- Iannaccone, L., Stark, R., & Finke, R. (1998). Rationality and the religious mind. *Economic Inquiry*, 36, 373-89. doi: 10.1111/j.1465-7295.1998.tb01721.x
- Lechner, F. (2007). Rational choice and religious economies. In: *The Sage Handbook of Sociology of Religion* (81-97), Edited by James Beckford and N. J. Demerath, SAGE Publications Ltd.
- Lee, J. (2002). Religion and college attendance: Change among students. *The Review of Higher Education*, 25, 369-84. doi: 10.1353/rhe.2002.0020
- Main, R. (2006). Psychology of religion. In *The Blackwell companion to the study of religion* (pp. 147-170), edited by Robert Segal, Blackwell Publishing Ltd.
- Mayrl, D., & Oeur, F. (2009). Religion and higher education: Current knowledge and directions for future research. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(2), 260-275. doi:10.1111/j.1468-5906.2009.01446.x
- Mayrl, D., & Uecker, J. E. (2011). Higher education and religious liberalization among young adults. *Social Forces*, 90(1), 181-208. doi:10.1093/sf/90.1.181
- McCleary, R.M., & Barro, R. (2006). Religion and political economy in an international panel. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 45(2), 149-175. doi: 10.1111/j.1468-5906.2006.00299.x
- McPherson, M., Smith-Lovin, L., & Cook, J. M. (2001). Birds of a feather: homophily in social networks. *Annual Review of Sociology*, 27(1), 415-444. doi:10.1146/annurev.soc.27.1.415
- Moiseyenko, O. (2005). Education and social cohesion. *Peabody Journal of Education*, 80, 89-104. doi: 10.1207/s15327930pje8004_7
- Norris, P., & Inglehart, R. (2011). *Sacred and secular: Religion and politics worldwide*. Cambridge University Press, New York.
- Ostow, M. (1990). The fundamentalist phenomenon: A psychological perspective. In *The Fundamentalist Phenomenon: A View from Within. A Response from Without* (99-125), edited by Norman J. Cohen, Grand Rapids, Mich., Eerdmans.
- Putnam, R., & Campbell, D. (2010). *American grace: How religion divides and unites us*. New York: Simon & Schuster.
- Richardson, J. T. (1991). Cult/Brainwashing cases and freedom of religion. *Journal of Church and State*, 33(1), 55-74. doi:10.1093/jcs/33.1.55
- Robbins, Th. (1988). *Cults. Converts & Charisma*. Beverly Hills, Calif.: Sage.

فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران

۳۶

دوره ۱۳، شماره ۱
بهار ۱۳۹۹
پیاپی ۴۹

- Roof, W. C., & Hoge, R. (1980). Church involvement in America: Social factors affecting membership and participation. *Review of Religious Research*, 21(4), 405. doi:10.2307/3510681
- Schmalzbauer, J. (2013). Campus religious life in America: Revitalization and renewal. *Society*, 50(2), 115–131. doi:10.1007/s12115-013-9640-6
- Schwadel, P. (2011). The effects of education on Americans' religious practices, beliefs, and affiliations. *Review of Religious Research*, 53(2), 161–182. doi:10.1007/s13644-011-0007-4
- Schwadel, P. (2014). Birth cohort changes in the association between college education and religious non-affiliation. *Social Forces*, 93(2), 719–746. doi:10.1093/sf/sou080
- Schwadel, P. (2016). Does higher education cause religious decline?: A longitudinal analysis of the within- and between-Person effects of higher education on religiosity. *The Sociological Quarterly*, 57(4), 759–786. doi:10.1111/tsq.12153
- Spiro, M. (1964). Religion and the irrational. In: *Symposium on new approaches to the study of religion* (pp. 102-115) edited by June Helm. Seattle, Wash.: University of Washington Press.
- Stark, R. (1963). On the incompatibility of religion and science: A survey of American graduate students. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 3(1), 3. doi:10.2307/1385002
- Stark, R. (1971). Psychopathology and religious commitment. *Review of Religious Research*, 12(3), 165. doi:10.2307/3510420
- Stark, R. (1999). Secularization R.I.P. *Sociology of Religion*, 60(3), 249. doi:10.2307/3711936
- Stark, R. (2006). Economics of religion. In *The Blackwell companion to the study of religion* (pp. 47-68), edited by Robert Segal, Blackwell Publishing Ltd.
- Stark, R., & Bainbridge, W. (1985). *The future of religion: Secularization, revival, and cult formation*. Berkeley, Calif.: University of California Press.
- Stark, R., & Bainbridge, W. (1996). *A theory of religion*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Stark, R., & Finke, F. (2000). *Acts of faith: Explaining the human side of religion*. Berkeley: University of California Press.
- Stark, R., & Finke, F. (2002). Sacred markets, sacred canopies. In: *Sacred Markets, Sacred Canopies* (pp. 31-62). Ted Jelen, Rowman & Littlefield: Oxford.
- Stark, R., Iannaccone, L. & Finke, R. (1996). Religion, science, and rationality. *American Economic Review Papers and Proceedings*, 86(2), 433-437.
- Stolz, J. (2009). Explaining religiosity: towards a unified theoretical model1. *The British Journal of Sociology*, 60(2), 345–376. doi:10.1111/j.1468-4446.2009.01234.x
- Uecker, J. E., Regnerus, M. D., & Vaaler, M. L. (2007). Losing my religion: The social sources of religious decline in early adulthood. *Social Forces*, 85(4), 1667–1692. doi:10.1353/sof.2007.0083

- Wallace, A. (1966). *Religion: An anthropological view*. New York: Random House.
- Warner, R. S. (1993). Work in progress toward a new paradigm for the sociological study of religion in the United States. *American Journal of Sociology*, 98(5), 1044-1093. doi:10.1086/230139
- Watters, W. (1993). *Deadly doctrine: Health, illness, and Christian God-Talk*. Buffalo, N.Y.: Prometheus Books.
- Wilson, B. (1982). *Religion in sociological perspective*. New York: Oxford University Press.
- Wilson, J. F. (2000). Introduction. In: *The Sacred and the Secular University* (pp. 3-7). Edited by J. H. Roberts, and J. Turner. Princeton: Princeton University Press.
- Wuthnow, R. (1985). Science and the sacred. In: *The Sacred in a Secular Age* (pp. 187-203), edited by Phillip E. Hammond. Berkeley, CA: University of California Press.
- Young, L. Ed. (1997). *Rational choice theory and religion: Summary and assessment*. New York, N.Y.: Routledge.

فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران

۳۸

دوره ۱۳، شماره ۱

بهار ۱۳۹۹

پیاپی ۴۹